قەشقەر شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى

(ئۈچىنچى توپلام)

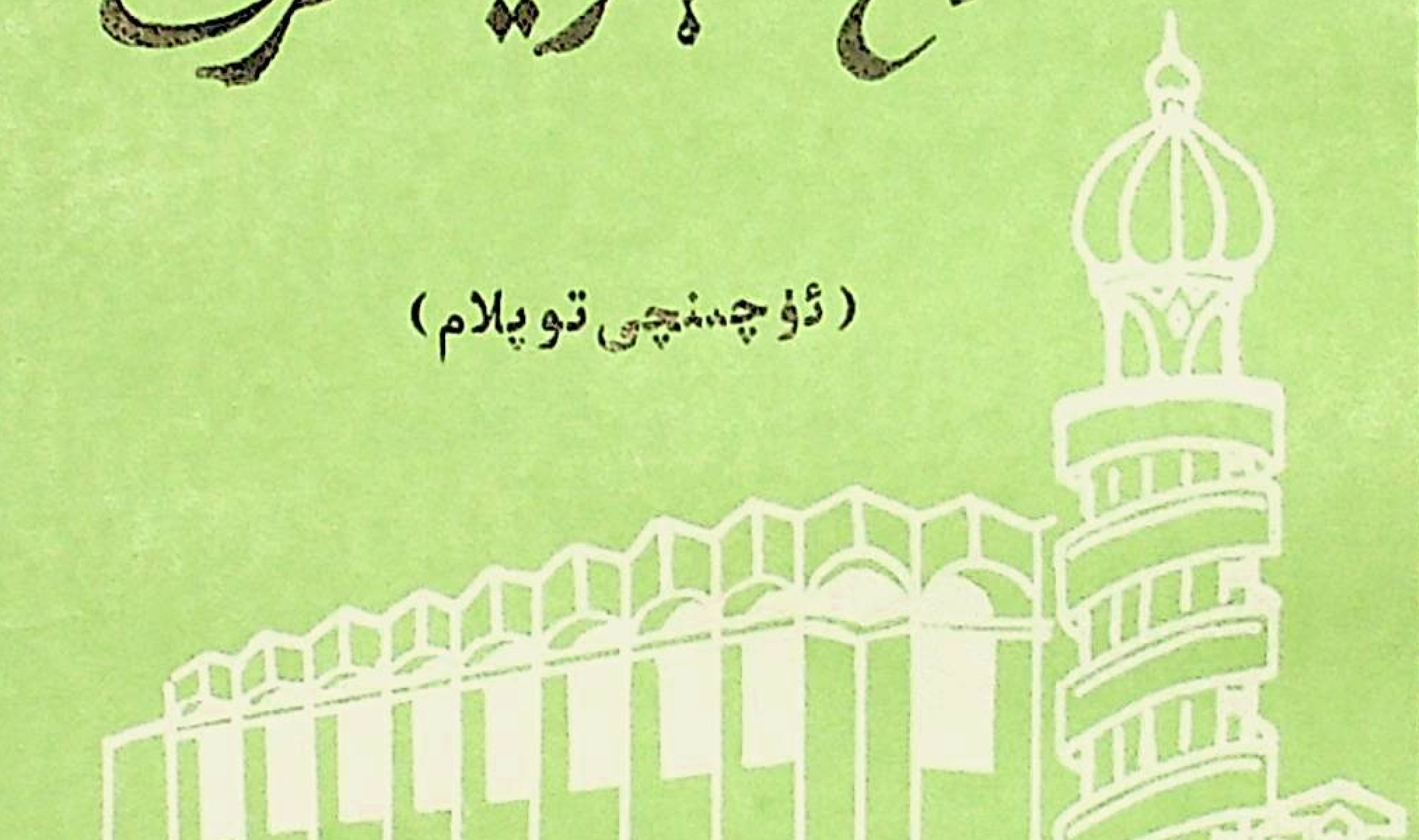

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى قەشقەر
شەھەرلىك تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات
ھەيئىتى تۈزدى

قەشقەر شەھىرى تارىخىي ماتېرىياللىرى

ئۈچىنچى توپلام

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابدۇرەشىت ھاجى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك
تارىخىي ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى تۈزدى

1989 ـ يىل ئاۋغۇست

ل
ل
ؤ
تہ
پا
ها
«

قىسقىچە مەزمۇنى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىق بايرىمىغا بېغىشلانغان بۇ توپلامغا 9 پارچە ماتېرىيال كىرگۈزۈلدى. ماتېرىياللار ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنلار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. يولداش ۋاڭ يىڭلىن يازغان «قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش - ئاخىرى» دا قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە تارىخىي شەخسىيلەرنىڭ پائالىيەتلىرى تەپسىلىرەك يېزىلغان. يولداش ئابدۇرىشىت ھاجى (شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) يازغان ماقالىدا، 1938- يىلى قەشقەردىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ چوڭ ئارقا سەپتە تۇرۇپمۇ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا مەدەت ۋە ياردەم بەرگەنلىكى، بولۇپمۇ شەھەردىكى ھەر ساھە زاتلاردىن 1000 سەردىن ئارتۇق پۇل (قەشقەر پۇلى) ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكى كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. يولداش ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن قەشقەردىكى « مۇئەللىم » گېزىتى توغرىسىدىكى ماقالىدا «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ نەشر قىلىنىشى، تارقىلىش ئەھالى، قەشقەردىكى زىيالىيلارنىڭ شىنجاڭدا تىنچلىق بېتىم زۈلۈشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي ئالىيەتلىرى « مۇئەللىم » گېزىتىنى چۆرىدەپ مەركەزلىك لدا ئىپادىلەنگەن. يولداش ئابدۇقادىر ھېبىت يازغان تاشقورغان ئىنقىلابىي ھەققىدە قىسقىچە بايان » دا تاش-

قورغاندا پارتلىغان گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابنىڭ پارتلاش سەۋەبى، تەييارلىقى، تەرەققىياتى؛ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت، ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەخسلەر تونۇشتۇرۇلغان، قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئىتى، ئۇزاق تارىخىي مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماقالىلارمۇ بىرىلدى.

مۇندەرىجە

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش ئاخىرى...... ۋاڭ يىڭلىن 1

قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى...... ئابدۇرىشىت ھاجى 11

قەشقەردىكى « مۇئەللىم » گېزىتى ھەققىدە...... ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن 19

تاشقورغان ئىنقىلابى ھەققىدە قىسقىچە بايان...... ئابدۇقادىر ھېيت 29

«ماتاساھىپ» توغرىسىدا...... قەمەرجان رەتلىگەن 59

تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قەشقەردە...... شىرىپ خۇشتار 68

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائىتى...... ئەكبەر مەتىمىن 74

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن ئومۇمىي بايان...... ۋاڭ شى ياڭ 90

قەشقەردە كۆتۈپخانىچىلىق...... مۇھەممەت ئوسمان 171

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش ئاخىرى

قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى:

ۋاڭ يىگلىن

1952-يىلى 5-ئاينىڭ 23-كۈنى مەركىزىي مەمۇرىي كېڭەش غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېت خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن تەستىقلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە ۋالىي مەھكىمىگە قارايدىغان غۇلجا، قەشقەردىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى كۆپەيتىپ قۇرۇشقا قوشۇلغانىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغان. شۇ يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ئالدى بىلەن، جۇڭگو كومپارتىيىسى قەشقەر شەھەرلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. بىرىنچى قېتىم شۇجى بولغان كىشى دوك چۈەنلىن (بۇرۇن 4-دىۋىزىيە 10-تۇەننىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى بولغان) ئىدى. ئارقىدىنلا بىرتۈركۈم كادىرلار كەينى - كەينىدىن يۆتكەپ كېلىندى، شەھەرلىك كومىتېت مەسئۇلىقىدا قەشقەر شەھەرلىك ھۆكۈمەت ۋە شەھەر دەرىجىلىك ئورگانلار قۇرۇلىدىغان بولدى. 10-ئاينىڭ 3-كۈنى 11 كىشىلىك قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، تۇنجى شەھەر باشلىقى بولغان ئابدۇرېھىم ئىلتىپ (ئەسلىدە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكى-

مى ئىدى، كېيىن شىنجاڭ دېموكراتىك ئىتتىپاق قەشقەر شۆبىسىنىڭ مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئۆتەۋاتاتتى) مۇدىر ھەيئەت بولدى. 22 كۈنلۈك تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1952-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنى (جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىنىڭ ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە بارغانلىقىنىڭ ئىككى يىللىق خاتىرە كۈنى) خەلق كلۇبى (ھازىرقى ھېيتگاھ كىنو-تىياتىرخانا) دا قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىم يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم، قەشقەر يەرلىك پارتكوم، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى، كونا شەھەر ناھىيىسى، يېڭىشەھەر ناھىيىسى، شۇنداقلا 4-دىۋىزىيىنىڭ رەھبەرىي يولداشلىرى يىغىنغا قاتناشقان. ۋالىي سەيپۇللايوپ يولداش ئابدۇرېھىم لېتىپنىڭ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكىنى شۇنداقلا شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈم-ئىشخانىلىرىغا تەيىنلەنگەن رەھبەرىي كادىرلارنى ئېلان قىلغان ھەمدە سۆز قىلغان.

شۇ چاغدا شەھەرلىك پارتكوم ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شەرقىدە ھازىرقى چاسا كوچا باشقارما بىلەن مېتال بۇيۇملار، ئېلېكتىر سايمانلار ماگىزىنىنىڭ ئورنىدا (ئەسلىدە جەنۇبىي تيانشان گېزىتخانىسىنىڭ ئورنى ئىدى، جەنۇبىي تيانشان گېزىتخانىسى ھازىرقى دورا شىركىتىنىڭ ئورنىغا كۆچكەن) كوچا بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك، ئوڭ تەرىپى توققۇز ئېغىزلىق، ياغاچ-پىششىق خىش قۇرۇلمىلىق بىنانى ئىشخانا تۇتۇپ خىزمەتنى قانات يايدۇرغانىدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ھازىرقى ھېيتگاھ

سودا سارىيىنىڭ ئورنىدا (ئەسلى شىنجاڭ دېموكراتىك ئىتتىپاق قەشقەر شۆبىسىنىڭ ئورنى بولۇپ، شۆبە ئىتتىپاق خەلق كلۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن) يول بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك، ئوڭ تەرىپى يەتتە ئېغىزلىق پىششىق خىش..ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىنانى ئىشخانا تۇتۇپ ئىشلىگەن. شەھەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ ئىشخانا بىنالىرى شۇ چاغدا قەشقەردە خېلى ياخشى بىنالاردىن ھېسابلىناتتى، ھازىر ھەممىسى چېقىپ تاشلىنىپ يېڭىلاندى.

شەھەرلىك پارتكومنىڭ تۇنجى تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى دوڭ جىنخۇا، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى مىزليەن ئىدى، بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋاقتىنچە كەم بولۇپ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى خادىم دۇچىسەي مەسئۇل بولۇپ تۇرغانىدى. كاتىپ (ھازىرقى ئىشخانا مۇدىرى بىلەن باراۋەر) ۋاقتىنچە كەم بولۇپ كېيىنچىرەك سۈي گۇاڭشىن، ئىززاق ئۆتمەيلا ۋاڭ خۇازىڭ ئۆتىگەنىدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى(1953-يىلى قۇرۇلغان) رەئىسلىكىنى جاڭ شۇدې، ئىتتىپاق خىزمەت كومىتېتى شۇجىلىقىنى لى ۋېيشياۋ، ئاياللار بىرلەشمىسى مۇدىرلىقىنى جاۋشىلىڭ (شىبە مىللىتىدىن)، كېيىنچىرەك ھۆرنىسا ھاشىم ئۆتىگەنىدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كاتىپلىقىنى خوجى ئەخمەت ئابدۇللايوپ (كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە يۆتكەلگەن)، كېيىن ياڭ چىدۇڭ ئۆتىگەن، خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىنى سەيدىگىي، مالىيە بۆلۈم باشلىقلىقىنى ۋۇجىڭرىن، قۇرۇلۇش بۆلۈم باشلىقلىقىنى رەھمىتۇللا ھامۇت ۋە ئەبەيدۇللا سۇلتان، مەدەنىي-مائارىپ بۆ-

لۇم باشلىقلىقىنى ھېلىم مۇھەممەدى، سودا ـ سانائەت بۆلۇم باشلىقلىقىنى ئابلىز ھېيت ئۆتىگەن، سەھىيە بۆلۇم باشلىقى كەم بولۇپ مەمەت تۇرسۇن ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغان، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ھېسامىددىن، باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىمام، لى يۈكۈي، ئاشلىق شىركەت جىڭلىسى زۇخۇەنيۇ، زورۇددىن، سوت مەھكىمە باشلىقى كەم بولۇپ كاتىپ نەزەر ئوسمان ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغان، تەپتىش مەھكىمە باشلىقلىقىنى ۋاقىتىنچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىن ھېسامىددىن قوشۇمچە، كېيىنچىرەك ۋاكشۇنباۋ، ئابدىرېھىم مەمەت ئۆتىگەن، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقلىقىنى ئابدۇكېرىم خۇدابەردى (كېيىن سوۋېتكە كەتكەن)، كېيىن ئابدۇغوپۇر ئابدىرېھىم قاتارلىقلار ئۆتىگەنىدى.

قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھاللا كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك خادىملىرى بىلەن ئۆتكۈزۈۋېلىش، تاپشۇرۇپ بېرىش ھەيئىتى قۇردى ھەمدە ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتىنى باشلىدى. قەشقەر شەھىرى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تۆت رايون، 57 كوچا، 13 يېزىسىنى، جەمئىي 21497 ئائىلە، 83257 نوپۇسىنى؛ يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر رايون، ئىككى كوچا، تۆت يېزىسىنى، جەمئىي 3869 ئائىلە، 13904 نوپۇسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى؛ 1953-يىلى 1-ئايدا بارلىق ئۆتكۈزۈۋېلىش - ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتى ئاخىرلاشتى. قەشقەر شەھىرى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن يېزا - شەھەرنى بىرلەشتۈرۈپ بەش رايون قىلىپ بۆلدى: بىرىنچى رايون گىڭگۈك رايونى (ھازىرقى چاسا كوچا باشقارما تەۋەسى) دەپ ئاتىلىپ 15 كوچا مەھەللە، بەش يېزا قارايتتى؛ ئىككىنچى رايون تەنتەربىيە را-

يونى (هازىرقى قۇمدەرۋازا كوچا باشقارمىسى تەۋەسى) دېيىلىپ 13 كوچا-مەھەللە، ئىككى يېزا قارايتتى؛ ئۈچىنچى رايون مەدەنىيەت رايونى (هازىرقى يارباغ كوچا باشقارما تەۋەسى) دېيىلىپ 15 كوچا مەھەللە، تۆت يېزا قارايتتى؛ تۆتىنچى رايون يېڭى رايون (هازىرقى ئۆستەڭبويى كوچا باشقارما تەۋەسى) دېيىلىپ 14 كوچا-مەھەللە، ئىككى يېزا قارايتتى؛ بەشىنچى رايون يېڭىشەھەر (هازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر بازىرى) دېيىلىپ ئىككى كوچا-مەھەللە، 14 يېزا قارايتتى؛ شۇچاغدا قەشقەر شەھىرىنىڭ دائىرىسى شىمالدا ئايرودرومغىچە، شەرقتە هازىرقى قەشقەر مېهمانخانىسىدىن تارتىپ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى ئەتراپىغىچە، جەنۇبتا يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر بازىرىغىچە، غەربتە هازىرقى شامالباغ يېزىلىق هۆكۈمەت تۇرۇۋاتقان جايلاردىن تارتىپ قىزىل دەريانى ئاتلاپ پاختەكلى يېزىسىغىچە باراتتى. پۈتۈن شەھەر بويىچە بەش رايون، 59 كوچا-مەھەللە، 17 يېزا، جەمئىي 25356 ئائىلە، 97160 نوپۇس، 107.683مو تېرىلغۇ يەر قارايتتى. بىرىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى شەھەرلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تۇرۇشلۇق جايغا ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى جاۋيۈەنچىڭ، رايون باشلىقى ئۇرايىم سوپى ئىدى؛ ئىككىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھىلەش ئورنىدا سېپىلگە يۆلەپ ئورۇنلاشقان، بۇ جاي، بۇرۇنلا چېقىۋېتىلدى، رايكوم شۇجىسى سۇن تيەنچۈەن، رايون باشلىقى بارات سەلەي ئىدى؛ ئۈچىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ئەنجان كوچا بازىرى ئىچىگە ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى ۋۇشىڭچى، رايون باشلىقى ئوبۇلخەيرى ئىدى؛ تۆتىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ئۆس-

تەگبويى كوچا باشقارمىغا يانتۇراق ئۇدۇل بولغان كوچا ئىچىدە، يۇقىرا ئۆيىگە ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى دۇيۈجاۋ، رايون باشلىقى هوشۇر سوپى ئىدى؛ بەشىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى يېڭىشەهەر بازىرىغا ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى سۈيىگۋاڭشىن، رايون باشلىقى تۇرسۇن بەكرى ئىدى.

شەهەرلىك پارتكوم، شەهەرلىك هۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەركىزىي ۋەزىپە يەر ئىسلاهاتى (شەهەرگە قاراشلىق 17 يېزىدىن پاختەكلە يېزىسىلا يەر ئىسلاهاتى ئېلىپ بېرىپ بولغان، قالغان 16 يېزىدا بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلغان) ئېلىپ بېرىش بولدى، ئىسلاهات 1953- يىلى 7- ئايدا باشلىنىپ 10- ئاينىڭ 15- كۈنى ئاخىرلاشتى. ئارقىدىن ئۇلاپلا ئومۇمىي سايلام خىزمىتى قانات يېيىپ، ئاۋۋال يېزىدا، ئاندىن شەهەر ئىچىدە ئېلىپ بېرىلدى. يېزا كەنتلەردىكى هەر قايسى يېزىلار 12- ئاي ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، بىرىنچى نۆۋەتلىك يېزا خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، يېزا باشلىقى ۋە مۇئاۋىن يېزا باشلىقلىرىنى، يېزىلىق هۆكۈمەت هەيئەتلىرىنى سايلاپ چىقتى. ئومۇمىي سايلامغا بىرىكتۈرۈپ يېزىدا يەنە 6- ۋە 7- رايونلار قۇرۇلدى. رايونلۇق مەهكىمىلەر بىر دەرىجىلىك هاكىمىيەت ئەمەس (يېزا بىر دەرىجىلىك هاكىمىيەت) بەلكى شەهەرلىك هۆكۈمەتنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى، بۇ ئورگانلار 1953- يىلى 12- ئايدا خىزمەتنى باشلىۋەتكەنىدى. ئالتىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ۋىلايەتلىك كادىرلار ساناتورىيىسىنىڭ ئورنىدا قۇرۇلۇپ شەهەرنىڭ شەرق ۋە شىمالىدىكى سەككىز يېزا (ئەسلى توققۇز يېزا بولۇپ بۇنىڭدىن ئەسلىدىكى ئۈچىنچى يېزا بىلەن تۆتىنچى يېزا بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن) جەمئىي 6552 ئا-

ئائىلە، 26456 نوپۇس، 35402 مو يەر قارايتتى، رايكوم شۇجىسى گوكېزۇ، رايون باشلىقى ئوسمان بەكرى ئىدى؛ يەتتىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت ھازىرقى شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مۇلازىمەت مەركىزى ئورنىدا قۇرۇلغان، بەش يېزا (ئەسلى تۆت يېزا بولۇپ سابىق بىرىنچى يېزىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن)، 4215 ئائىلە، 10113 نوپۇس، 28641 مو تېرىلغۇ يەر قارايتتى، رايكوم شۇجىسى جاۋ يۇەنچىڭ، رايون باشلىقى تۆمۈر قاسىم ئىدى.

1954- يىلى 2- ئايدىن 3- ئايغىچە شەھەر ئىچىدىكى تۆت رايوندا ئومومىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. 1954- يىلى 4- ئاينىڭ 6- كۈنىدىن 9- كۈنىگىچە قەشقەر شەھەرلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 1- سانلىق يىغىنى ئېچىلدى، يىغىن خوجى ئەخمەت ئابدۇللا يوپنى شەھەر باشلىقى (ئەسلىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئىدى)، مەمەت توختى قاتارلىق 17 كىشىنى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئىتى قىلىپ سايلىدى، ۋاڭ ئىنماۋ قاتارلىق 13 كىشىنى ئۆلكىلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ سايلىدى. سابىق شەھەر باشلىقى ئابدۇرېھىم لەتىپ 1953- يىل ئاخىرىدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىگە مۇئاۋىن ۋالىي بولۇپ يۆتكەلگەنىدى، كېيىن يەنە خوتەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ۋالىي بولۇپ يۆتكەلگەن. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى. مۇشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقلىقىنى ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ شەھەرلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى خوشۇرۇپ ۋە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنىدا

ئىشلەۋاتقان ھاجىنىياز ھاجىلار مۇۋەققەت ئۆتەپ تۇرغان. شەھەرلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى دوڭچۈەنلىنىڭ 1953 - يىل ئاخىرىدا قەشقەر ۋالىيى مەھكىمىسى خەلق ئىشلار باشقارمىسىغا باشقارما باشلىقى بولۇپ يۆتكەلگەن، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق 1- سېمونت زاۋۇتىغا باشلىق، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ پارتكوم شۇجىلىقىغا يۆتكەلگەن، ھازىر ئارام ئېلىشقا چىقتى. ئىككىنچى نۆۋەتلىك شۇجى لى چۇنفاڭ بولدى. ئۇ ئەسلىدە يېڭىسار ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئىدى، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەت ئىدارىلار مۇلازىمەتتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا جۇجاڭ بولغان. ھازىر ئارام ئېلىشقا چىقتى. مۇئاۋىن شۇجى ھوشۇرۇپ ئەسلى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىدى، كېيىن قەشقەر يەرلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن بۇجاڭى بولغان؛ يەنە بىر مۇئاۋىن شۇجى سابىق تەشۋىقات بۆلۈم بۇجاڭى مۇلىيەن ئىدى.

بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن ئىلگىرى 1953- يىلى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئۈچ قېتىم قەشقەر شەھىرى ھەر مىللەت ھەر ساھە ۋەكىللىرى (قىسقارتىپ ھەر ساھە ۋەكىللىرى) يىغىنى ئېچىپ، 21 نەپەر كېڭەش ھەيئەت، تۆت نەپەر كاندىدات ھەيئەت سايلاپ چىققان. ئابدۇرېھىم لەتىپ رەئىس، ياقۇپ داموللام مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ سايلانغان. شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ - چوڭ مەسىلىلىرى مۇشۇ كېڭەش ھەيئەتلىرى بىلەن كېڭەشلەتتى، مەسىلەن: يەر ئىسلاھاتى، سودا-سانائەتنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىش دېگەندەك چوڭراق ئىشلار.

1954 - يىلى ئەتىيازدا، 5 - رايون قۇرۇلمىسى ئەمەل-

دىن قالدۇرۇلۇپ، تەۋەسىدىكى كوچا - مەھەللە، يېزىلار ئوخشاشلا يېڭى شەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدى.

1953- يىلى 5- ئاينىڭ 6- كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەركىزىي مەمۇرىي كېڭەشنىڭ چوڭ مەمۇرىي رايونلارغا قاراشلىق شەھەرلەر ۋە ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق شەھەرلەرنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن. مەلۇمات يوللاپ، غۇلجا قەشقەردىن ئىبارەت «بۇ ئىككى شەھەر ئۆلكە مەركىزىدىن يىراق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قۇرۇلغانلىقىغا ئۇزاق بولمىغان، خىزمەت ئاساسي ئاجىز بولغاچقا خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇشقا قۇلايلىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتقاندا قاراشلىق مۇناسىۋىتى جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە قارىسا، لېكىن كونكرېتنى خىزمەت جەھەتتە نۆۋەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىلى، قەشقەر ئىككى ۋالىي مەھكىمىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشقا نازارەت قىلىشقا بەلگىلىسە» (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1953- يىللىق خەلق بۆلۈم چىقىش 076 نومۇرلۇق ھۆججىتىگە قارالسۇن) دەپ ئىككى شەھەرنى ۋالىي مەھكىمىگە قاراشلىق شەھەردىن ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر قىلىشقا ئىلتىماس قىلغان. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭىشى 1953 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تەستىقلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجا، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرىدىكى قاراشلىق شەھەرلەرنى ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر قىلىش ھەمدە ئىلى، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا رەھبەرلىك، نازارەت قىلىشقا بەلگىلەنگەنلىكىگە قوشۇلغانىدى.

1955 - يىلى 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گوۋۇيۈەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1955 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى دوكلاتىنى تەستىقلاپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق شەھەر قىلىپ ئايرىشقا، قەشقەر شەھىرى يەنىلا ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر بولۇپ تۇرۇۋېرىشكە، ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋاكالىتەن رەھبەرلىك قىلىشىغا قويۇلغانىدى.

1956 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئەمەلدىن قالغاندا قەشقەر شەھىرى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەشقەر شەھىرى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيۇروسىنىڭ بىۋاسىتە ئالاقىلىشىدىغان 10 شەھەرنىڭ بىرى ئىدى.

1984 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گوۋۇيۈەن قەشقەر شەھىرىنى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن 2 - خىلدىكى شەھەر دەپ قارار قىلدى ھەمدە سىرتقا ئېلان قىلدى. شۇ قاتاردا ئېلان قىلىنغان شەھەرلەر ئىچىدە يەنە شەنشىدىكى شىيەنياڭ شەھىرى، ئىچكى موڭغۇل دالات ئايمىغىدىكى شاڭشاۋەن، يۈننەندىكى دالى شەھىرى قاتارلىقلار بار. شۇ چاغدا سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىلىدىغان رايونلار 1 - خىلدىكى ۋە 2 - خىلدىكى دەپ ئايرىلغان، 2 - خىلدىكى رايونلار دېگىنىمىز چەتئەللىكلەر ساياھەت قىلىش كىنىشكىسى بىجىرگەندىن كېيىن بارىدىغان رايونلاردۇر.

1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گوۋۇيۈەن ئىككىنچى تۈركۈمدىكى تارىخىي مەدەنىي داڭدار شەھەرلەردىن 38 نى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىمۇ بار.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر شەھىرى دۆلەت دەرىجىلىك 62 تارىخىي مەدەنىي داڭدار شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

(ئابدۇرشىت ھاجى تەرجىمىسى)

قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى

ئابدۇرىشىت ھاجى

جۇڭگو گۇڭچەنداڭنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇش تەشەببۇسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش قەشقەر شۆبە ھەيئىتى» 1938 - يىلى 2 - ئايدا قەشقەردە رەسمىي قۇرۇلغان. شۆبە ھەيئەتنىڭ يېتەكلىشى ۋە قوزغىتىشى بىلەن قەشقەردىكى ھەر ساھە خەلقى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، ئالدىنقى پرونتتا قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان ئوفىتسېر - جەڭچىلەرگە مەنىۋى مەدەت بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئىئانە توپلاپ، ماددىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن. ئىئانە قىلىشتا كوللېكتىپ نامىدا ۋە شەخسىي نامىدا ئىئانە قىلىش شەكلى قوللىنىلغان. ئىئانە قىلغانلار ئىچىدە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى، تىجارەت شىركەتلىرى شۇنىڭدەك ۋەتەنپەرۋەر سودىگەرلەر ۋە ئىشلەپچىقارغۇچىلار بار؛ مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغان زىيالىيلار، ئوقۇغۇچىلارمۇ بار؛ ئەرلەرمۇ بار، ئاياللارمۇ بار. ھەتتا شەھەر ئىچىدىكى كىنو-تىياتىرخانىلار نەچچە مەيدان ئويۇن قويۇپ، بېلەت ساتقان پۇلنى بىر تىيىنمۇ قالدۇرۇپ قويماي ئىئانە قىلغان.

تۆۋەندە بىر قىسىم ئورۇن ۋە شەخسىيلەرنىڭ 1938 - يىلى 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىئانە قىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. كوللېكتىپ ئىئانە قىلغان ئورۇنلار

ئورۇن نامى	ئىئانە پۇلى (سەر)☆	ئورۇن نامى	ئىئانە پۇلى (سەر)
دۇتەي يامۇلىدىن	26.600	غەيرەت شىركىتى	50.000
شەنجىڭغۇدىن	50.000	ئۈمىد شىركىتى نامىدا ئابدىقەييۇم ھاجىم	15.100
ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن	24.150	ترانسپورت شىركىتى نامىدا يۈسۈپ قارى ھاجىم	80.000
سەھىيە ئىدارىسىدىن	24.000	تۆمۈرچىلەر شىركىتى نامىدا ئابدىقادىر ئاخۇن	30.000
ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن	89.480	ياشلار شىركىتى نامىدا ئابدىراخمان ھاجىم	10.000
ۋىلايەتلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىن	94.000	غۇلجا شىركىتى نامىدا مەمەت ئاخۇن خەلپىتىم	10.000
بەشكېرەم شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن	20.000	كۆنچى شىركىتى نامىدا ئوبۇل قارى	10.000
سۇئالۇغ شۆبە ئۇيۇشمىسىدىن	2650	ئاتچىلار شىركىتى نامىدا ئابدىراخمان ئاخۇن	50.000
نەشرىياتتىن	(تۆت سەر كۈمۈش) 33.600	ئىتتىپاق شىركىتى نامىدا ھىدايىتۇللا ھاجىم	10.000
ئىتتىپاق شىركەت نامىدا مەمەتئىمىن ئاخۇن	100.000		
ئازات شىركەت نامىدا سىدىق ئاخۇن -	75.000		

☆قەشقەر پۇلى ھېسابىدا، تۆۋەندىمۇ شۇنداق.

2. ئىئانە قىلغان شەخسلەر :

1938 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - ، 26 - ، 30 - كۈنلىرى ۋە 8 - ئاينىڭ 9 - ، 13 - كۈنلىرى خىزىجاڭ مەتنىياز مەخسۇمنىڭ ۋەز-مەرىپەت قىلىشى بىلەن ۋىلايەتلىك سودا-سانائەتچىلەر جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسى خادىملىرى، سودا-سانائەتچىلەر ئىچىدىن بولۇپ بەش قېتىمدا 278 ئادەم - قېتىم ئۆزلۈكىدىن 1.054.210 سەر پۇل (قەشقەر پۇلى ھېسابىدا) ئىئانە قىلىنغان . تۆۋەندە 1000 سەردىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز :

تەرتىپى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	تەرتىپى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
1	ئەلاخان ئايىم (غۇلجىدىن كەلگەن مۇساپىر ئايال)	10.000	11	قاسىمجان تالىپجان ئوغلى	5000
2	ھۈسەيىن ئاخۇن مۇپتى ئاخۇن	25.000	12	ئالىمجان مىرزى ئۆمەرجان	5000
3	سوپى بەگ ھاجىم	10.000	13	ھامۇت ئاخۇن تاھىر ئاخۇن ئوغلى	4000
4	ئەمەتخان مەخسۇم	20.000	14	قاسىمجان مىرسالىمجان ئوغلى	5000
5	قادىر ئاخۇن شاپتۇل	30.000	15	ئەمەت ھاجىم ئاتۇش	10.000
6	ئابدۇراخمان ئاخۇن ئۈچەيچى	30.000	16	خالىق لەزەر روزى ئاخۇن ئوغلى	2000
7	يۈسۈپ قارى ھاجىم	10.000	17	ئىمىن ئاخۇن ئاتۇش	15.000
8	مەمەتخان خانئېرىق	25.000	18	مەھمۇدخان	2000
9	ئىلمۇالدى موللام	20.000	19	ئىسمائىل ئاخۇن ئابدۇراخمان مەخسۇم ئوغلى	5.000
10	ئىسمائىلجان (فۇجەڭلى)	15.000	20	تۇردۇش ئاخۇن	10.000

نومۇر	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇر	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
21	شاكىرجان	10.000	37	يەھيياجان	2000
22	ياقۇپجان	5.000	38	جالالىدىن قارى	2000
23	باقى مەخسۇم (ئىسمائىل ئاخۇن ۋاكالىتەن)	3000	39	تۆلەندى ئاخۇن	1000
24	نۇراخۇن لوزۇڭ	3000	40	مىرقاسىمجان	1000
25	زۇنۇن ھاجىم يارباغ	5000	41	مۆمىن قارى	1000
26	ئابابەكرى ئاخۇن	2000	42	ئابدۇللا ئاخۇن خەلپىتىم	1000
27	ئابدىراخمان ئاخۇن ۋاپۇرۇش	2000	43	مەتنىياز مەخسۇم خۇيجاڭ	20.000
28	ھېيت ئاخۇن	1000	44	ئىمرائىلجان شاگىزۇڭ	5000
29	ئېزىز ئاخۇن	2000	45	ئابلىز ئاخۇن ئىبراھىم ئاخۇن ئوغلى (ئاۋاتلىق ئوچەيچى)	7.000
30	سابىت ئاخۇن يېڭىسار	3000	46	مۆھىيىدىنخان ھاجىم	5.000
31	تىشە باي	3000	47	ئابدۇرېھىم ئاخۇن (كىنو شىركىتىدىن)	5.000
32	ئابدۇلئەزىزجان	2000	48	ئوبۇلقارى (كۆنچى شىركىتىدىن)	5000
33	ئوبۇلخەيرى ئاخۇن	1000	49	بۇرھان مەخسۇم	5000
34	ئابدۇرېھىم ھاجىم قەنچى	2000	50	ھاجى ئاخۇن خەلپىتىم	3000
35	ھېكىم ھاجىم	1000	51	ھاشىمجان قادىر ئاخۇن خەلپىتىم ئوغلى	5000
36	مەھمۇت ئاخۇن	1000	52	كامىلجان مەمەت ئىبراھىم باي ئوغلى	2000

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
53	ئىسمائىل هاجىم خالدئېرىق	2000	70	رەمتۇللا ئاخۇن كېرىدوپ	5.000
54	مەمەت ئېلى هاجىم ئاتۇش	2000	71	ئىبراھىمجان مەمەتجان هاجىم ئوغلى	1000
55	ئىمىنجان مەمەت هاجىم ئوغلى	2000	72	نېمەت ئاخۇن	1000
56	هېمىت ئاخۇن مۇساق	2000	73	ئىلىيار خوجى	5000
57	ئەھمەت ئاخۇن بەشكېرەم	2000	74	ئەھمەت مەخسۇم موللا ئېيسا خەلپىتىم ئوغلى	2000
58	سىدىق قارى	1000	75	ئەھمەت ئاخۇن باقى هاجىم ئوغلى	1000
59	قاسىم هاجى كەلەمچى	1000	76	ئېيسا ئاخۇن خەلپىتىم سېرىق ساقال	1000
60	رىشاتخان	1000	77	نىياز ئاخۇن قېيىق	2000
61	دادىخان يۈسۈپ هاجىم ئوغلى	1000	78	سابىت ئاخۇن دىھقان بايۇپ	1000
62	شېرىپ بەگ	1000	79	ۋارىس ئاخۇن	1000
63	ئابدۇللا ئاخۇن	1000	80	ياقۇپ ئاخۇن ئوسمان ئاخۇن ئوغلى	1000
64	ئەھمەت ئىمام موللا پەقىردىن ئوغلى	1000	81	نۇر ئاخۇن نۇرالىدىن ئاخۇن ئوغلى	3000
65	ئىسمائىل ئاخۇن موللا باي هاجىم ئوغلى	3000	82	نىياز ئاخۇن قاسىم ئاخۇن ئوغلى	1000
66	ئالىم نەزەرجان روزى ئاخۇن ئوغلى	1000	83	تۇرسۇن هاجىم ھۆسەيىن باي هاجىم ئوغلى	1000
67	ئىمىن هاجىم قىزى ئامىنەخان	10.000	84	مۆمىن ئاخۇن ئىمىن ئاخۇن ئوغلى	1000
68	موپتى ئاخۇنۇم قىزى ئامىنەخان	10.000	85	مەمەت ئاخۇن ئېلى ئاخۇن ئوغلى	1000
69	سالىم ئاخۇن سېلىم هاجىم ئوغلى	1000	86	نۇر ئاخۇن ياقۇپ ئاخۇن ئوغلى داكىچى	2000

نومۇر	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇر	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
87			103	ئالىمجان ئابدۇسەيىت ئوغلى	3000
88	ئابدۇرېھىم مەتىرەھىم مەخسۇم ئوغلى روزى ئۈچۈن	5000	104	ماللا باي دادەئەھمەت هاجى ئوغلى	5000
89	ئەبەيخان مەخسۇم	2000	105	ئارتۇقجان مۆمىنجان ئوغلى	2000
90	غىياسىددىن هاجىم	2000	106	ئىمىن هاجىم سابىت ئاخۇن ئوغلى	1500
91	ئۆمەر ئاخۇن ئېلى ئاخۇن ئوغلى	1000	107	تۇراپ قارى	1000
92	ئىسمائىل ئاخۇن خاتىپ باي ئوغلى	1500	108	ئابدۇرېھىم ئاخۇن مەمەت ئېلى هاجىم ئوغلى	1000
93	مەمەت ئىمىن ئاخۇن يۈسۈپ هاجىم ئوغلى	20.000	109	مەمەت ئېلى خوجى ئىشان	1000
94	مەمەتخان قاسىم هاجىم ئوغلى	2000	110	مەمەت ئېلى نەسرىددىنوپ	1000
95	ھەسەن ئاخۇن سادىق ئاخۇن ئوغلى	1000	111	موللا ماھمۇت سالىم هاجىم ئوغلى	1000
96	ئابدۇللائاخۇن تۇماقچى	10.000	112	ئىسمائىلجان قارى بۇلغۇچى ئوغلى	1000
97	ئابدۇللا ئاخۇن قىزى مەرىيەمخان	1000	113	مەمتېلى قارى مەمەترەھىم ئوغلى	2000
98	نەسرىددىن مەخسۇم	1500	114	مەمەت هالىم باي تۆرەقول هاجى	1000
99	روزىجان پالتۇ هاجىم ئوغلى	1000	115	ئىسمائىلجان ئەھمەت ئېلى باي ئوغلى	1000
100	مەھمۇت ئاخۇن ساھاق ئاخۇن ئوغلى	1000	116	ئابدۇللا ئاخۇن ئېلى هاجىم	2000
101	ناسىر ئاخۇن توختى ئاخۇن ئوغلى	5000	117	ئابدۇللا ئاخۇن يۈسۈپ هاجىم ئوغلى	1000
102	ئابدۇخېلىل هاجىم	4000	118	پالتۇ ئاخۇن ئېلى هاجىم ئوغلى	1000

نۇمۇر	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نۇمۇر	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
119	سابىرجان ئاخۇنجان ئوغلى	1000	135	ئۈچەيچى دادا ئاخۇن روزى ئاخۇن ئوغلى	1000
120	ئىسمائىلجان بالا چاقىلىرى	1750	136	قادىر ئاخۇن	1000
121	رەھمەتجان ھەسەن بابا ئوغلى	1000	137	روزى ئاخۇن پالتۇ ھاجىم ئوغلى	2000
122	يۇنۇس ئاخۇن باي ئىبراھىم ئاخۇن ئوغلى	1500	138	مەممەت ھاجىم ئۈچەيچى	1000
123	مەممەت رەھىم ھاجىم	1000	139	ئابدۇراخمان ئاخۇن رەھىم ئاخۇن ئوغلى	1000
124	ئەھمەت ھاجىم	1000	140	مەممەت نىياز ئاخۇن ھەسەن ھاجىم ئوغلى	2000
125	ئابدۇللا ئاخۇن	1000	141	ئەممەت بەگ ئابدۇراخمان بەگ ئوغلى	2000
126	قۇتبىدىن خوجا	1000	142	ئابدۇلئەزىز ئاخۇن ئوسمان ھاجىم	1000
127	ئۆمەر ئاخۇن قارا	1000	143	تاھىر ئاخۇن ئەھمەت ئاخۇن	1000
128	ئىمىن ھاجىم كوماك	1000	144	بۇرھانىدىن ئاخۇن	1000
129	مەھمەتخان ئاتۇش (قاسىم ھاجىم ۋاكالىتتەن)	5000	145	مەممەت ئىمىن ئاخۇن	1000
130	ئىمىن ھاجىم ئىپساق	1000	146	قاسىمخان ھەمرزى ئاخۇن ھاجىم	1000
131	ئابدۇرېھىم ئاخۇن چوڭ ھاجىم ئوغلى	1000	147	ئابدۇلھەمىت ئاخۇن ئابدۇراخمان ئوغلى	1000
132	ئوسمان ھاجىم ئابدۇللا ھاجىم ئوغلى	2500	148	ئابدۇللا ئاخۇن كېرىم ئاخۇن ئوغلى	1000
133	ئىمىن ھاجىم ئابدۇللا ھاجىم يارباغ	1000	149	ئىسمائىل ئاخۇن دۆلەت ھاجىم	1000
134	ئابدۇراخمان ئاخۇن ئۈچەيچىنىڭ 16 نەپەر ئىشچىسى	3200	150	ئابدۇللا ئاخۇن نۇردىن ئاخۇن	1500

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
151	ئابدۇرېھىم ھاجىم ئابدىلغىنىياس	1000			
152	ئەمەت قارىم ئىبراھىم ئاخۇن	1500			
153	ئىبراھىم ئاخۇن سالىم ھاجىم	1000			
154	ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن ئاتا ھاجىم	1000			
155	ئابدىلمېمەت ئاخۇن نۇردىن ئاخۇن	1000			
156	ئاقچى ھاجىم قادىر ئاخۇن ئوغلى	1000			

3. كىنو - تىياتىر بىلەن ئىئانە توپلاش

ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تېررۇش قەشقەر شۆبىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن، قەشقەر شەھىرىدىكى كىنو - تىياتىرخانىلار، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى بىر مەزگىل بىلەت سېتىپ ئويۇن قويۇپ يىققان پۇلىنىڭ ھەممىسىنى ئىئانە قىلغان. بىلەت سېتىشتا نىشانلىق بىلەت سېتىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. بىر پارچە تارىخىي ھۆججەتتىكى مەلۇم بولۇشىچە، قەشقەر سودىگەرلەر بىرلەشمە ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بىر خادىمى تىياتىرخانىدىن بىر قېتىم 586 ۋاراق تىياتىر بىلىتىنى (قىممىتى 79160 سەر) سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىشكە ئېلىپ، ئۆز قولىدىن ھۆججەت بەرگەن.

قەشقەردىكى «مۇئەللىم» گېزىتى ھەققىدە

ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن

پۈتۈن شىنجاڭنى زىل ـ زىلىگە كەلتۈرگەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا باشلىنىپ، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە بولغان قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىلى، چۆچەك، ئالتاي قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلىپ گومىنداڭغا ئەجەللىك زەربە بەرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ قورال كۈچى بىلەن ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلاب دولقۇنىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكە كۆزى يەتمەي، سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ۋەكىلى گېنېرال جاڭ جىجوڭ كۆپ قېتىملىق سۆھبەت ئارقىلىق 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىمزالىدى. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇ ھال كۆپ يىلدىن بۇيان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ چىدىغۇسىز زۇلمىغا ئۇچرىغان شىنجاڭدىكى مىليونلىغان ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن يېڭى خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. ئۇلار يېڭى قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى، ئۇ يولغا قويغان 11 ماددىلىق بىتىمنى قەتئىي ھىمايە قىلدى. لېكىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كۆرۈنۈشتە 11 بىتىمنى ھىمايە قىلغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە زوراۋانلىق ھەرىكىتىنى توختاتمىدى. ھەممىلا جايدا ئىشپىيونلارنى ئىشـ

قا سېلىپ، ئادەم تۇتۇپ ئىنقىلابىي كۈچلارغا زەربە بەردى. بۇ ئەھۋال شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنى جۇملىدىن قەشقەرنى جىددىي سىياسىي كۈرەشنىڭ يېڭى دولقۇنى قاپلىدى.

بۇ چاغدا قەشقەردە تەشۋىقات ئورۇنلىرى ئىنتايىن كەم بولۇپ بىرلا «قەشقەر گېزىتى» بار ئىدى. 11 بىتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن گەرچە ئۇ گېزىت گومىنداڭنىڭ ئېغىز-كارنىيى بولۇش ھالىتىدىن قۇتۇلۇپ «ئاڭ» گېزىتىگە ئۆزگەرتىلىپ 11 بىتىم روھى بويىچە تەشۋىقات خىزمىتىنى باشلىغان بولسىمۇ، پۈتۈن قەشقەردىكى ئۆسۈۋاتقان سىياسىي كۈرەشنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1946-يىلى 11-ئايدا 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ روھىغا ئاساسەن قەشقەر شەھىرىدىكى (شۇ چاغدا كونىشەھەر ناھىيىسى بازىرى ئىدى) زىيالىيلار بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرى نوربېشى مەكتىپىدە (ھازىرقى 5-باشلانغۇچ مەكتەپ) تۇنجى قېتىم «مۇئەللىم» ناملىق گېزىتنى نەشر قىلىشقا باشلىدى.

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ نەشر قىلىنىشى قەشقەردىكى ئىنقىلاپ كۈچلىرىگە يېڭى تەرەققىياتنى ئېلىپ كەلدى. سىياسىي كۈرەش سېپى كۈندىن-كۈنگە كېڭىيىشكە ۋە چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز بولۇۋاتقىنىنى ھېس قىلىپ، ھەر خىل بانايى سەۋەبلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، گېزىتنىڭ چىقىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «مۇئەللىم» گېزىتى بىر نەچچە سان چىقمايلا توختاپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. لېكىن كەڭ زىيالىيلارنىڭ توختىماي كېلىۋاتقان كۈچلۈك بېسىمى

ۋە كۈچلۈك نارازىلىقى ئارقىسىدا 1947 - يىلىنىڭ بېشىغا كەلگەندە گومىنداڭ گوروھى «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ داۋاملىق نەشىر قىلىنىشىغا يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇكەممەللىشىدۇ. شۇ چاغدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن قەشقەرنىڭ ۋالىيسى قاسىمجان قەمبىرى، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابلىز مۇھەممىدى، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى نىزامىدىن سالىيوپ، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى تۇرغۇن ئالماس، قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئابلەھەق ئېزىز، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىسى نىمەت نىزامىدىن، قەشقەر گېزىت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئالىمجان، قەشقەر دارىلئىتام قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى رەيھانىسا، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆمەر، قەشقەر ئوزدا ئىشكى مەكتەپ مۇدىرى ئېزىز ئەيسا، قەشقەر نو بېشى مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن گېزىت چىقىرىش رەھبەرلىك ھەيئىتى قۇرۇلىدۇ. ھەيئەتنىڭ مۇدىرلىقىغا ئابلىز مۇھەممىدى، مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا ئېزىز ئەيسا، ئابدۇۋاقى سەيدۇللا بەلگىلىنىدۇ، ئابدۇۋاقى سەيدۇللا يەنە گېزىتنىڭ باش تەھرىرلىك خىزمىتىنىمۇ بىرلىكتە ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تېخنىكى تەھرىرلىك خىزمىتىگە مۇھەممەت تۇرداجى، مالىيە خىزمىتىگە نىمەت نىزامىدىن، بېسىش، تارقىتىش خىزمىتىگە تالىپ ياقۇپ، مۇھەممەت ئىمىن تۇردىيوپ، مۇھەممەت يۈسۈپ، تۇرسۇن ئىسلام، ئەمەت بەختى قاتارلىقلار مەسئۇل بولىدۇ.

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ يۆلۈنىشى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي پروگراممىسىنى تەشۋىق قىلىش، خەلقنى ئەزگەن زالىم ئۈنسۈرلارنى، ئىشپىيون، قانخور-جاللاتلارنى پاش قىلىش، خەلقنى ئىتتىپاق قىلىشتۇرۇش بولغاچقا پۈتۈن ۋىلايەتتىكى كەڭ خەلق ۋە زىيالىيلارنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشكەن. ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ناھىيە، شەھەرلەردىكى مائارىپچىلار، مەدەنىي ئاقارتىش ئىز يىزىشچىلىرى، تىجارەتچىلەر گېزىتىنىڭ مەبلەغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پۇل ئىئانە قىلغان.

«مۇئەللىم» گېزىتى ھەپتىدە ئىككى سان، شەفىگراپتا بېسىلىپ ۋىلايەت دائىرىسىگە قىسمەن تارقىلىپ تۇراتتى. ئۈرۈمچى ۋە ئۈچ ۋىلايەتتىكى گېزىتخانىلارغىمۇ بىر نۇسخىدىن ئەۋەرتىپ بېرىلەتتى. گېزىتىنىڭ ھەر بىر بەت يۈزى سەككىز كەسمە چوڭلۇقىدا بولۇپ، تۆت بەت ئىشلىنەتتى. بىرىنچى بېتى سىياسىي بەت بولۇپ باش ماقالە، مۇھىم خەۋەرلەر، ئىككىنچى بېتى يەرلىك خەۋەرلەر بېتى بولۇپ بېتىمنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، يىغىن، سايلام ئەھۋاللىرى، ئۈچىنچى بېتى نەزەرىيە بېتى بولۇپ ئەخمەتجان ئەپەندى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، بۇرھان شەھىدى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزلىگەن سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە، شۇنىڭدەك سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «شەرق ھەقىقىتى»، «يېڭى ھايات» ژۇرناللىرىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان ئىنقىلابىي نەزەرىيىلەر، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىلىرى، تۆتىنچى بېتى ئەدەبىي بەت بولۇپ، شائىر ۋە ئىختىيارىي مۇخبىرلارنىڭ شېئىرلىرى، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە بېتىمگە دائىر غەزەللىرى بېسىلاتتى.

بۇ مەزگىلگە كەلگەندە «مۇئەللىم» گېزىتىدىن ئىلھاملىنىپ بىر نەچچە ناھىيىلەرمۇ ئۆز ئالدىغا گېزىت چىقىرىشقا باشلىدى. يېڭىسار ناھىيىسىدە «ئوردام» گېزىتى، پەيزاۋات ناھىيىسىدە توختى قۇربان رەھبەرلىكىدە «ئىلغار» گېزىتى، ئاتۇش ناھىيىسىدە (ئۇ چاغدا ئاتۇش قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايتتى) «ئاتۇش» گېزىتى مەيدانغا كەلدى. بۇ گېزىتلەرنىڭ ئورتاق نىشانى «مۇئەللىم» گېزىتى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

كومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ چىقىشىغا ئىلاجىسىز ماقۇل بولغان بولسىمۇ، ئاستىرتتىن قارشىلىشىشنى توختاتمىدى. بۇ گېزىت ناھىيىلەرگە يېتىپ بارغاندا كىشىلەرنىڭ بۇ گېزىتنى كۆرۈشىنى چەكلىدى. گېزىتنى ئوقىغان ھەم تەشۋىق قىلغانلارغا زەربە بەردى، تۆھمەت چاپلىدى. شائىرنى ھەر تەرەپتىن قىيىن بولسىمۇ دەشنام - ھاقارەتلەرنى پىسەنت قىلماي، تەۋرەنمەستىن «مۇئەللىم» گېزىتىگە كەسكىن كۈرەش داۋامىدا داۋاملىق ئۆز پائالىيىتىنى ئېلىپ باردى.

1946 - يىلى بۇ گېزىتنىڭ دەسلەپكى سانلىرى يەكەن ۋىلايىتىگە يېتىپ بارغاندا، يەكەننىڭ مۇستەبىت ۋالىيسى چۇفاڭگاڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ «يەكەننىڭ دەرۋازىسىغا چۇفاڭگاڭ دېگەن خەتنى ئېسىپ قويسام قىزىل پاچاقلارمۇ، ئىلى ئوغرىلىرىمۇ قورقۇپ شەھەرگە كىرەلمەيدۇ» دەپ كۆرەڭلىگەن. بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن «مۇئەللىم» گېزىتى تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ساتقىنغا ئۆلۈم» دېگەن شېئىرى بىلەن «جۇفاڭگاڭ ئەپەندىگە رەددىيە» ماقالىسىنى باسقان. ئۇنىڭدا «ئەپەندىم، سىز ئۈچ ۋىلايەت ئوغرىلىرى، بېتىمىنى

ھىمايە قىلغۇچىلار يەكەنگە كىرەلمەيدۇ، دەپسىز. ئەينى چاغدا نېمە ئۈچۈن ئىسمىڭىزنى شاڭخەي شەھىرىنىڭ دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويمىغان. ئاسقان بولسىڭىز ئەلۋەتتە ياپون ئالۋاستىلىرىمۇ شاڭخەيگە كىرەلمىگەن بولاتتى» دەپ مەسخىرە قىلىغان.

……

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ دۈشمەنگە زەربە بېرىش، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش جەھەتتە كۈچلۈك تەشۋىقاتچىلىق رول ئوينىغانلىقىنى مۇنۇ ئىككى مەسىلىدە گەۋدىلىك كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1946 - يىلىنىڭ ئايىغىدا شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى سەيپىدىن ئەزىزى قەشقەرنىڭ ھاكىم سايلاش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىدۇ. ئەكسىيەتچى كۈچلەر ھەر تەرەپكە قاتراپ ئۆز يالاقچىلىرىنى سايلاتماقچى بولىدۇ. ئىنقىلابىي كۈچلەر بولسا ھەقىقىي خەلق ۋەكىللىرىنى سايلاش ئىرادىسىدە چىڭ تۇرىدۇ. كۈرەش كەسكىن بولىدۇ.

ئۇ چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى «ئاڭ» گېزىتىگە يېقىندىن ماسلىشىپ ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى، يامان ئادەملەرنىڭ جىنايەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ سۇيىقەستلىرىنى پاش قىلىپ كەڭ ئاممىغا تونۇشتۇرىدۇ. ئىنقىلابىي كۈچلەرنى كەڭ جامائەتنىڭ قوللىشىغا ئېگە قىلىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ھاكىم سايلاش خىزمىتى ئاخىرى غەلىبىلىك ئورۇنلىنىدۇ.

1947 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك

بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، گومىنداڭ كارنىزون قىسىملىرىنىڭ قوماندانى جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ قەشقەرنىڭ كېيىنكى پۈتۈن سىياسىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك زور ۋەقە ئىدى. «مۇئەللىم» گېزىتى مۇشۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بۇ ھەقتىكى تەشۋىقاتنى پائال ئېلىپ باردى. كىشىلەرنىڭ جاڭ جىجۇڭغا قويغان تەلىپى، جاڭ جىجۇڭنىڭ جاۋابى ۋە ئۇيۇشتۇرۇلغان ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ۋاقتى - ۋاقتىدا خەۋەر قىلىپ، خەلقنى ۋاقىپلاندۇردى. ھەتتا بۇ ھەقتە مەخسۇس سانلارنى ئۇيۇشتۇردى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى: «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ مۇئاۋىن تەھرىر ھەيئىتى ئېزىز ئەيسا ۋالىي مەھكىمە زالىدا ئېچىلغان يىغىندا جاڭ جىجۇڭنىڭ ئالدىدا يۈرەكلىك بىلەن گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى كۈچلىرىنىڭ بېتىمىنى ئىجرا قىلمىغانلىقى، ئىشپىيون ئورۇنلىرىنىڭ ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى تۇتۇپ كەتكەنلىكى، گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئاياللىرىغا چېقىلغانلىقى، بۇلاپ كەتكەنلىكى، مۇستەبىت كۈچلەرنىڭ جىنايەتلىرىنى دادىللىق بىلەن پاش قىلدى.

مانا شۇنداق ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەت ۋە سىياسىي كۈرەشلەر بىلەن كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلغان. جەمئىيەتنىڭ قوللىشىنى كۈچەيتكەن. ئىنقىلابىي پىكىر ئېقىمىنى زورايتقان. جاڭ جىجۇڭ قاتارلىقلار بۇ ۋەزىيەتنى كۆرۈپ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ، كەڭ زىيالىيلارنىڭ ھەققانى تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

«مۇئەللىم» گېزىتى شارائىتنى ياخشىلاش ۋە گېزىتنىڭ راۋان چىقىشىغا پۇل ھازىرلاش ئۈچۈن بەزى ئۇسۇللارنىمۇ

قوللانغان. شۇ چاغدا گېزىتنىڭ باش تەھرىرى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا جاك جىرجۇك بىلەن مەخسۇس سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلغان. جاك جىرجۇك بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆرۈپ ئابدۇۋاقى سەيدۇللانى قوبۇل قىلغان. ئابدۇۋاقى سەيدۇللا ئۇستىلىق بىلەن: «مۇئەللىم» گېزىتى سۇن جۇڭشەننىڭ ئۈچ مەسلىكىنى تەشۋىق قىلىدىغانلىقى، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان. جاك جىرجۇك ئابدۇۋاقى سەيدۇللانىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خۇشال بولۇپ دەرھال ئىككى مىليون يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن.

«مۇئەللىم» گېزىتى بۇ پۇلنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن دەرھال گېزىتكە «رەئىس جاك جىرجۇك ‹مۇئەللىم› گېزىتىنى ئېتىراپ قىلىپ ئىككى مىليون يۈەن ئاجرىتىپ بەردى» دېگەن خەۋەرنى باسقان. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە دەككە بېرىلىپ گېزىتنىڭ راۋان چىقىشىغا يول ئېچىلغان. جاك جىرجۇك كەتكەندىن كېيىن گېزىت يەنە ئاۋۋالقى يۆنىلىشى بويىچە تەشۋىقنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. گېزىتنىڭ تىراژىنى كۆپەيتكەن، تاش مەتبەئە سېتىۋالغان. بۇ مەزگىلدە گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىپ شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ بېتىمىنى بۇزۇش خەۋپى جىددىي بولغاچقا بۇ ئەھۋالدىن جەمئىيەتنى ۋاقىپلاندۇرۇش، خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن گېزىت ئۆزى بىلەن بىللە يەنە مەخپىي تەشۋىقات ۋەرىقىنى تارقىتىش خىزمىتىنىمۇ ئىشلىگەن.

1947 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە

ئۆزگىرىش بولۇپ جاڭجىژ جوڭ ئۆز ئورنىنى مەسئۇد ئەپەندىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. 11 ماددىلىق بېتىمنىڭ تۈزۈلۈش مۇناسىۋىتى بىلەن سەھنىدىن چۈشكەن گومىنداڭ پەرەسلەر قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ يېڭى كۈچلەرگە زەربە بېرىشكە باشلايدۇ. بۇ چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى مەسئۇد ئەپەندىنىڭ رەئىسلىكىگە قارشى ئارقا ـ ئارقىدىن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىدۇ، نامايىشلارنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. لېكىن ۋەزىيەت بارغانسېرى يېڭى كۈچلەر ئۈچۈن پايدىسىز يولغا قاراپ ماڭىدۇ. چەت ناھىيىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. «مۇئەللىم» گېزىتىنى بېسىش، تارقىتىشمۇ قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتىنى قىسقا تەشۋىقات ۋەرىقىسى شەكلىدە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى كۈچلىرى بىر پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ يېڭى كۈچلەرگە قارشى «خەلق ئىستىكى» ناملىق ئەكسىيەتچى گېزىتىنى چىقىرىدۇ. شۇ چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى ۋە تەشۋىقات ۋەرەقىلىرىنى چاپلاش مەركىزى ھېيتگاھ تىللا سارىيىنىڭ (ھازىرقى ھېيتگاھ شاڭدەنىنىڭ ئامبىرىغا توغرا كېلىدۇ) يېنىدا بولۇپ، بىر قېتىم ئەمەت بەختى مەسئۇدنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە قارشى تىزرۇش مەزمۇن قىلىنغان بىر پارچە «مۇئەللىم» گېزىتىنى ئۇ يەرگە چاپلاۋاتقاندا گومىنداڭ داڭبۇسى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ھامىت سىدىق داڭبۇنىڭ «خەلق ئىستىكى» گېزىتىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە چاپلايدۇ. بۇ گېزىتتە «يەنئەن ئازاد قىلىندى، كوممۇنىستلار قوغلاپ چىقىرىلدى» دېگەن گەپلەر بار ئىدى. ھەم سوپى بەگ ھاجىنىڭ زىيالىيلارنى ھاقارەتلەپ

يازغان «قىزىل پاچاق لىدىرلىرى» دېگەن ماقالىسىمۇ بار ئىدى.
بۇ ئەھۋالدا خەلق ئارىسىدا جىدەل چىقىپ ھامىت سىدىقنى ئۇردى. ئەتىسى قەشقەر ھەربىي رايون 6 - لۈيى ۋالىي مەھكىمىگە ئۇقتۇرۇش قىلىپ ھامىت سىدىقنىڭ تاياق يېگەنلىكىنى باھانە قىلىپ «مۇئەللىم» نەشرىياتىدىكى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا، ئېزىز ئېيسا، ئەھمەت بەختى، نېمەت نىزامىدىن قاتارلىق ئالتە كىشىنى تۇتۇپ فايۇەنگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ خادىملىرى يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچىدۇ.

1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گومىنداڭ قەشقەردە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ، قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، ئابلەھەق ئېزىزى، ئابدۇرېھىم ئىمىنوپ، تۇرغۇن ئالماس، ئالىمجان، قاسىموپ، نىزامىدىن قاتارلىق ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى قولغا ئالىدۇ. قەشقەر دارىلمۇئەللىمىندە ئابدۇرېھىم ئۆمەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرنى ئاق تېررورلۇق قاپلايدۇ، زىيالىيلار خەۋپلىك ئەھۋالدا قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نەشىر قىلىنغىنىغا بىر يىل توشمىغان، ئاران 38 سان چىققان «مۇئەللىم» گېزىتى ۋاقىتسىز تاقىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. گومىنداڭ شەنداڭبۇسىدىن ھامىت سىدىق، مەرزى ئىمىنجان قاتارلىق كىشىلەر نوبېشى مەكتەپكە بېرىپ گېزىت ئىشلەيدىغان نەچچە ئون دۆگىلەك قەغەز، تاش مەتبەئە قاتارلىقلارنى مۇسادىرە قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ.

(ماتېرىيالنى ئابدۇباقى سەيدۇللا ئاغراكى تەمىنلىگەن)

تاشقورغان ئىنقىلابى ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئابدۇقادىر ھېيىت

تاشقورغان ئىنقىلابى — ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، دەسلەپتە پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاجىك، قىرغىز خەلقلىرى گومىنداڭ ئىستىبدادىغا قارشى قوزغىغانىدى، ئىنقىلاب يالقۇنى تۈزلەڭلىككە كېڭەيگەنسېرى ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرمۇ كۆپلەپ قاتناشقان بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە ئايلاندى.

بۇ ئىنقىلاب ئىككى يىلدەك ۋاقىت تولۇق تەييارلىق كۆرۈش بىلەن 1945 - يىلى 8 - ئايدا رەسمىي باشلىنىپ، 1946 - يىلى 8 - ئايغىچە داۋام قىلغان. ئىنقىلابىي قوشۇن ئىلگىرى - ئاخىر تاشقورغان، قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىنى ۋە قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار ناھىيىلىرى ئەتراپىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئازاد قىلغان، زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان خەلقنىڭ جاسارىتىنى نامايەن قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ئىدى. تۆۋەندە بىز تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى تونۇشتۇرىمىز.

تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىش سەۋەبلىرى

بىرەر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، بىرەر ئىنقىلابنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى جەمئىيەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلىرى بەلگىلەيدۇ. «قەيەردە زۇلۇم بولىدىكەن، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ». تاجىكلار جەمئىيىتىدىمۇ شۇنداق بولدى. ئۇزاق زامان فېئوداللىق ھالىتىدە تۇرغان، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئېغىر بولغان تاشقورغان خەلقى (ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان تاجىكلار) بىلەن ئەكسىيەتچى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋەردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ئۇزاق زامانلار داۋامىدا تاجىكلار باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە فېئودال ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىققا، چەت ئەل باسقۇنچىلىرىنىڭ بېلاڭ - تالىڭىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى، يېقىنقى زامانلاردا چار روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ تاشقورغان رايونىغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغدىدى. 1945- يىلىغا كەلگەندە، قىرغىز، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە تاشقورغان ئىنقىلابىنى قوزغاپ، تارىختا شانلىق سەھىپە ئاچتى.

تاشقورغان ئىنقىلابى زادى قانداق ئەھۋالدا قوزغالدى؟ بۇ ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشى شىڭ شىسەي - گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا شىنجاڭدا مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلغارلىق تونىغا ئورىنىۋېلىپ شىنجاڭغا

ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مىلىتارىست شىڭ شىسەينىڭ كېيىنكى مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن يېقىنلىشىش چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ياردەمگە ئەۋەتكەن كوممۇنىستلار ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى ئىلغار، دېموكراتىك زاتلارنى قولغا ئېلىپ ئاق تېررورلۇق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. 1943- يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ، ھەر قايسى تارماقلارغا جاڭ جيېشى سىستېمىسىدىكى گومىنداڭچىلارنى كىرگۈزدى، شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك فىرقە بۆلۈمىنى قۇردى. 1944- يىلى گومىنداڭ مەركىزي ھۆكۈمىتى شىڭ شىسەينى شىنجاڭدىن يۆتكەپ كەتتى. شۇندىن ئېتىبارەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىنجاڭغا بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن، مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، زوراۋانلىق، ئۆكتەملىك، خىيانەتچىلىك قىلىپ تېخىمۇ چىرىكلەشتى، ھەر خىل ئالۋاڭ-ياساقنى كۆپەيتىپ، خەلقنى كۈن كۆچۈرەلمەس ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. بۇ ھال ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1944- يىلى «ھەربىي ئاتتەقدىم قىلىش»قا قارشى ئىلىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش بىلەن باشلانغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا يامراپ كېتىشىدىن قورقۇپ، بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇشقا ئۇرۇنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا جايلاردا تېخىمۇ يۇقىرى بېسىملىق سىياسەت يۈرگۈزدى. شۇ چاغدا ئۇلار تاشقورغاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا نۇرغۇن

ئەسكەر ئەۋەتىپ، تاجىك ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزدى، ئەكسىيەتچى ساقچى ئىدارىسى ھەر قايسى جايلارغا ئىشپىيون - جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، سەل - پەل نارازىلىق ئىپادىسىدە بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىلارغا تاشلىدى، 1944- يىلى قىشتىن 1945- يىلى كۈزگىچە تاجىكلاردىن 95 كىشىنى قولغا ئېلىپ، 63 نەپەر بىگۇناھ پېقرانى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈردى، قورچاق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى جۇڭگو - سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن ئوتلاقلارنى قامال قىلغانلىقتىن، چارۋىچىلار نائىلاج ئىچكى جايلارغا كۆچتى، نەتىجىدە ئوت - چۆپ يېتىشمەي نۇرغۇن چارۋا قىرىلىپ كەتتى. كۆپلىگەن كىشىلەر مال - مۈلكىدىن ئايرىلىپ، خانىۋەيران بولۇپ، يۇرتتىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك، ئەكسىيەتچى قوشۇن خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ-تالىدى. بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا خەلقنىڭ 2 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مېلىنى بۇلاپ كەتتى. كەڭ كۆلەمدىكى چۆپخانىلارنى تارتىۋالدى، 100 نەچچە كىشىنىڭ ئۆيىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئاكوپ قازدى. ئۆيلەرنىڭ ياغاچلىرىنى ئوتۇن قىلىپ قالىدي. خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سايىمانلىرىنى تارتىۋالىپ ئاتلىرىغا تاقا سوقتۇردى. نۇرغۇن ئاشلىق، رەخت، ئوتۇن، ئۆي جاھازلىرىنى بۇلاپ كەتتى. ناھىيە بويىچە شۇ ۋاقىتلاردا ئاران ئىككى مىڭ تۆگە، ئات - ئۇلاغ بولسىمۇ ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئورگانلار خەلقنى يىلىغا ئىككى مىليون نەچچە يۈز مىڭ جىڭ كېلىدىغان ماددى ئەشيالارنى ھەقسىز توشۇتتى. بۇ جەرياندا، تۆگە، ئات - ئۇلاغ-

لار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى. ئەمگەك كۈچى بولمىغان ياكى قول ئىلكىدە بولمىغان نامرات ئادەملەر ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزىنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى سېتىپ، سەيسە تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. نۇرغۇن چارۋىچىلار يىلبويى ئۆي - ماكانىدىن ئايرىلىپ تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىنغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ھوسۇل زور دەرىجىدە كەملەپ كەتتى. ئەكسىيەتچى ئارمىيە يەنە خالىغانچە كىشىلەرنى ئۇرۇپ باغلاپ، بەزىلىرىنى مېيىپ قىلىۋەتتى، ئاياللارنى ئاياغ - ئاستى قىلدى، ھەتتاكى بەزى ئاياللار ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر ئەكسىيەتچى قوشۇن ئۈچۈن ماددى ئەشيا توشۇش بىلەن قارلىق تاغلاردا توڭلاپ ئۆلدى ۋە مېيىپ بولدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى تاشقورغاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. چارۋىچىلارنىڭ كالا ۋە چارۋىلىرىنى بۇلىغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ۋەقەلىرى پات - پات كۆرۈلۈپ تۇردى.

گومىنداڭنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن، تاشقورغاندىكى دېموكراتىك روھقا ۋە كۆرەش ئىرادىسىگە ئىگە كىشىلەر ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلاب قىلىش تەييارلىقىغا كىرىشتى: 1938 — 1940-يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن خۇجيەن، شۇلياڭلار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ ئىشلىگەن، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىدىيىسىنى قوبۇل

قىلغان كاردۋانشاھ (تاجىك) خەلق ئۈستىدىكى ئازاب-ئوقۇبەتىنىڭ ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپ بىلەن ئالاقىلاشتى. گېنېرال ئىسھاقبېك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ بۇ مىللىي ئىنقىلابنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تاجىك، قىرغىزلار ئىچىدىن ھەربىي ۋە مەمۇرىي رەھبەرىي خادىملار (كارۋانشاھ[تاجىك]، ئاقيول بەگ قاتارلىق) لارنى تەربىيلەپ بەردى ھەم تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنىنى تەشكىللىشىگە ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، كۆپلىگەن سىياسىي، ھەربىي ئىشلار خادىملىرىنى تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىگە قاتناشتۇردى. قورال - ياراق، ئوق - دورا جەھەتتە كۈچلۈك ياردەم بەردى. 1944- يىل 6- ئايدا كارۋانشاھ، ئوبۇلقاسىم (قىرغىز)، ئەھمەت (قىرغىز)، تاشتۆمۈر (قىرغىز) لار سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ ياردەم سورىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بۇلارنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى قەتئىي قوللىدى، ھەر تەرەپلىمە ياردەم بەردى. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپ سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەندى. پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلىرى بولۇپ، كومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇم - ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر تەرەپتىن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن

تاشقورغانغا قوراللىق رازۋېتچىكلارنى ئەۋەتىپ، كومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى، قورال-ياراقلىرى، تەمىناتى ۋە باشقا ئىشلارنى رازۋېتكا قىلدى. ھەممە تاشقورغاندا قالغان بىر قەدەر ئىلغار زاتلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى. دەھشەتلىك زۇلۇمدىن زار قاخشىغان خەلق قوراللىق رازۋېتچىكلارنى بارلىق كۈچى بىلەن قوللىدى، ئۆلۈم خەۋپىگە قارىماي ئۆيلىرىگە يوشۇرۇپ قوغدىدى، تۈرلۈك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى، بىر قىسىم توختامىشتا سىياسىي، ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىۋاتقان مىللىي قوشۇندىن غېرىپشاھ (تاجىك) باشلىق بەش كىشى دەپتەرگە، ئىنايەتۇللا (تاجىك) باشلىق تۆت كىشى تاغارمىغا، مەمەت ئەيسا (قىرغىز) باشلىق تۆت كىشى سىز بېشىغا كومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش، قورال-ياراق ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە بېرىپ، ۋەزىپىنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن يەنە توختامىشقا سالامەت قايتىپ كەتتى، شۇنداق قىلىپ 1944- يىلدىن 1945- يىلغىچە پارتىزانلار ئەترىتى 12 قېتىم قوراللىق رازۋېتكا ئېلىپ بېرىپ، ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولدى، بىر قانچە قېتىم تاغارما، سىز بېشى قاتارلىق جايلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىنى چۈشۈردى، ئۇرغۇن ئادەملەرنى پارتىزان ئەترىتىگە قوشۇۋالدى، 1945- يىل كۈزگە كەلگەندە تاشقورغان ئەترىتىدىكى پارتىزانلارنىڭ ئادەم سانى 295 كە يېتىپ، مەلۇم ساندا قورال-ياراققا ئىگە بولدى، شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندا ئومۇميۈزلۈك ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ شەرت- شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

شۇ چاغدا كومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تاشقورغان،

تاغارما، بەلدەش، سۇبېشى، بۇلۇڭكۆل، پەيك، دەپتەر، قوشبەل، خونجەراپ قاتارلىق توققۇز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قوراللىق كۈچلىرى (ھەربىي-ساقچىلىرى) 400 دىن كۆپرەك ئىدى.

پارتىزانلار ئەترىتى دۈشمەن قوراللىق كۈچىنىڭ ئەنەشۇنداق ئورۇنلىشىشىغا ئاساسەن 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9-كۈنى پارتىزانلار يىغىنى چاقىرىپ ۋەزىيەت ۋە شارائىتىنى تەھلىل قىلىپ، تاشقورغانغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى ماقۇللىدى. پىلانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق بولغانىدى:

تاشقورغانىنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، چېگرا لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي سانىنى پارتىزانلارغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئۇزاق لىنىيىدە پارچە- پۇرات ئورۇنلاشقان. بىر- بىرى بىلەن ئارىلىقى ئۇزۇن، تېز مۇددەتتە بىر- بىرىگە ياردەم بېرىشكە يېتىپ كېلەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ ھەر قايسى ئاساسىي بازىلىرىغا بىرلا ۋاقىتتا، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلارنى بىر- بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ، بىر- بىرلەپ يوقاتقىلى بولاتتى.

يۇقىرىقى ئەھۋالغا ئاساسەن پارتىزانلار ئەترىتى ئۆز كۈچلىرىنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇردى: 1945 - يىلى 8- ئاينىڭ 13- كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننى تەشكىللەپ، كاردۋانشاھ قوماندانلىقىدا تۆت يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىش بەلگىلەندى.

1. ...، لەشكەر، مادىيوپلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشى تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛

2. مەمەت ئەيسا، ئابدۇمالىك باشچىلىقىدىكى 30 كىشى سىز بېشىغا هۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولىدى؛

3. تاشتۆمۈر، تاھىر، ئوسمانلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشى بۇلۇڭكۆلگە هۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولىدى؛

4. كارۋانشا، غېرىپشا، ئىمىنايىتۇللا باشچىلىقىدىكى 40 كىشى تاغارمىغا هۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولىدى؛

5. ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 20 كىشى چېچەكلىنىڭ داۋىنىغا ئۆتۈپ، گومىنداڭنىڭ يېڭىشەھەر تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنلىرىنى توسۇشقا مەسئۇل بولىدى.

سىياسىي، ئىدىيىۋى، تەشكىلىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن تاشقورغاندىكى تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىتىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى بۇ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابى ئاخىر پارتلىدى.

تاشقورغاننىڭ ئېلىنىشى، ئىنقىلابىي هۆكۈمەت ۋە قوراللىق قوشۇن قوماندانلىق شتابىنىڭ قۇرۇلۇشى

تاشقورغان ئىنقىلابى ئىككى يىلدەك ۋاقىت ئىنقىلابىي قوشۇننى قوراللاندۇرۇش، تەشكىللەش ۋە تولۇق تەييارلىق كۆرۈش ئاساسىدا 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 15-كۈنى ئەمەلگە ئاشتى. شۇ كۈنى پارتىزانلار ئەترىتى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە سەھەر سائەت تۆتتە بىر بەلگۇ ئوقى بىلەن تەڭ گومىنداڭنىڭ تاشقورغان ناھىيە مەركىزى، تاغارما، سىز بېشى، بۇلۇڭكۆلدىكى ئىستىھكاملىرىغا شىددەتلىك هۇجۇم قوزغىدى. كېچىدە، بىرلا ۋاقىتتا هۇجۇمغا ئۇچراشنى خىيالىغىمۇ كەل-

تۆرمەي شەھەردىن ئۆيقۇدا ياتقان دۈشمەن قوشۇنلىرى گاڭگىراپ، پۈتۈنلەي ساراسىمىگە چۈشۈپ، تېزلا تىرە - پىرەن بولۇپ كەتتى. پارتىزانلار تاشقورغاندىكى غەربىي كازارما بىلەن ساقچى ئىدارىسىغا تەڭلا ئوت ئاچقانىدى، چېگرا مۇداپىئە دۈيىنىڭ دۈيجاڭى ئالدىراپ - تېنەپ پىلىموتچى ئەسكەرلەرىنى قوپۇرۇپ قارشىلىق كۆرسەتمەكچى ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزىگە ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر ساراسىمە ئىچىدە كىيىملىرىنى كىيىشكىمۇ ئۈلگۈرمىدى. ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن تەرجىمانىغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن روتا كوماندىرى كازارمىنى تاشلاپ قېچىشقا بۇيرۇق بەردى. پارتىزانلار بىر كېچە-كۈندۈزلۈك جەڭدە تۆت ئىستىھكامنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن بىر قىسمى ئۆلۈپ، قالغانلىرى تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. پارتىزانلار 8-ئاينىڭ 19-كۈنىگىچە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى شەرقىي شىمال تەرەپتە چىلگۈمبەزگىچە، شىمالدا چەشتاغقىچە، غەربىي شىمالدا بوستانتېرەككىچە قوغلاپ باردى. ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى بىر نەچچە كۈنى ئىچىدىلا پارتىزانلار دۈشمەننىڭ بىر نەچچە ئون قوراللىق كۈچىنى يوقاتتى ۋە يارىدار قىلدى. 227 تال مىلتىق، بىر ئېغىر پىلىموت، ئۈچ يېنىك پىلىموت، 120 يېشىك ئوق - دورا ۋە باشقا نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالدى، پارتىزانلاردىن ئۈچ كىشى قۇربان بولدى.

تاشقورغان ناھىيىسى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، 8-ئاينىڭ 17-كۈنى ئىنقىلابنىڭ تۇنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىنى يەتكىچە تارتقان، زۇلمەتتىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپالمىغان

تاجىك، قىرغىز خەلقى تاشقورغاننىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ-پۇشقاقلىرىدىن يىغىلىپ، ئۆزىنىڭ نىجاتلىق يولىغا ئىگە بولغانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى. يىغىندا تاشقورغان ئىنقىلابىي پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ قوراللىق كۈچىنى يەنىمۇ زورايتىپ، تەشكىل ۋە قوماندانلىقى بىرلىككە كەلگەن مۇنتىزىم مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن قۇرۇپ چىقىش مەسىلىسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. چوڭقۇر ئازاپ - ئوقۇبەتتىن ئازاد بولغان خەلق ئۆز پەرزەنتلىرىنى قىزغىنلىق بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى، ھەتتا ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزى تەييارلاپ بەردى. شۇ چاغدا تاشقورغاندا ئاھالە ئاز بولغاچقا، ئومۇمەن 18 ياشتىن يۇقىرى، 45 ياشتىن تۆۋەن بولغان قورال كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي قېرىلار، ئاياللار ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بىر مۇنچە كىشىلەر پەرزەنتلىرىنى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئارمىيىگە بەردى. تاشقورغانلىق پېشقەدەم چارۋىچى ئومان ئۆزىنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى باشلاپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇرماقچى بولدى. ئەمما، قوشۇن رەھبەرلىكى ئۇنىڭ يالغۇز قېلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، قوبۇل قىلماسلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئۇ: «مەن قېرىدىم، مىلتىق كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشالمايمەن. لېكىن، ھاسا ئېلىپ پادا باقالايمەن، ئەگەر گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى داۋاملىشىۋەرسە، ئوغلۇم يېنىمدا بولغىنى بىلەنمۇ ماڭا ياخ-

شى كۈنى يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئوغلۇم مىلتىق ئېلىپ ئالۋاستىلارنى قىرسۇن، شۇنداق قىلسا، ئۆلسەممۇ ئارمانسىز كېتىمەن» دەپ چىڭ تۇردى. ئاخىرى ئوغلىنى قوشۇنغا قاتناشتۇردى. ئوغلى ئىنقىلابىي قوشۇندا ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا يەنە ئوغلىغا خەت يېزىپ: «بالام، ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ دۈشمەننى يوقات، ھەرگىز قاچقۇن بولما! خىيانەتكارلىق قىلىما! دۈشمەن بىلەن يەكمۇيەك تۇتۇشقاندا جان تىكىپ ئېلىش! دۈشمەننى يەقىنىداي قويما. دۈشمەن بىلەن تەڭ ئۆلسەڭمۇ مەيلىكى ھەرگىز قاچقۇچى بولما. مەن دېگىنىدەك: قىلالىساڭ ئاتا ـ بالىلىق مۇناسىۋىتىمىز ئۈزۈلىدۇ» ـ دېدى.

بۇ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېز زورايدى: دۈشمەندىن غەنىمەت ئالغان قورال ـ ياراقلار بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇپ، قوشۇنغا يېڭى كىرگەنلەرنى تەربىيىلىگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن زور-زور شەرتلەرنى ھازىرلىدى. 1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى تاشقورغاندا ۋاقىتلىق مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ـ تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئاممىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتىشقا سەپەرۋەر قىلدى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىمۇ بىر قىسىم قوراللىق كۈچنى ياردەمگە ئەۋەتتى ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاقبېكنى تاشقورغان ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا ئەۋەتتى. كېيىن ئۇ يەنە تاشقورغان ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانلىقىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى:

«ھەر قايسى مىللەتلەردىكى ئېزىلىۋاتقان خەلقلەر ئىتتىپاقلىشىپ، گومىنداڭنى يوقىتىپ، ئەركىنلىك ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 4000 دىن ئارتۇق كىشى (چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتناشقاندىن سىرت، يەنە مەمۇرىي جادىم ۋە زاپاس قىسىم بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 6000 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. پۈتكۈل ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ قوماندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن باش قوماندانلىق شتابى، ئىچكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنى قۇرۇلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ مەمۇرىي تەشكىلى ۋە ھەربىي تەشكىلى ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

1. مەمۇرىي ئىشلار تەشكىلى:

مەمۇرىي جەھەتتە تاشقورغاندا تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇ، تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، قەشقەرنىڭ ئويتاغ، تاشمىلىق، ئاقتۇنىڭ 3 -، 4 -، 5 - رايونلىرى، يېڭىسارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

ۋالىي ئاقىيول بەگ (تاجىك بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تاشقورغاننى قايتىدىن ئىگىلىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە، پاناجاي ئىزلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن، كېيىن قايتىپ كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن ۋالىي ھۈچامكەلدى (قىرغىز، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا).

باش كاتىپ شەمسىددىن سېخى (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

خەلق ئىشلار باشلىقى بۇلبۇل (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

مالىيە - سودا باشلىقى گۈلجۈن (تاجىك، كومىنداڭ تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

باج ئىدارە باشلىقى داۋۇت ساتتار (ئۇيغۇر، تاشمىلىقتىن).

ساقچى ئىدارە باشلىقى ئەلىشا (تاجىك، ئۆلۈپ كەتكەن).

2. ھەربىي ئىشلار تەشكىلى:

باش قوماندانلىق شىتاب، ئورنى: تاغارما يېزىسىدا.

باش قوماندان كاردۋانشا (تاجىك، ئۇ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن يولداش خۇجىيەن، شۇلياڭلار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلغان. شۇ چاغدا «بومبۇر ساقال ھاكىم» دەپ ئاتالغان. تاشقورغان ئىنقىلابىدىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندە پانالىق ئىزدەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ، قايتىپ كېلەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن).

مۇئاۋىن قوماندان مەمەتئەيسا (قىرغىز، قىزىلسۇدىن)، باش كاتىپ قاۋۇلمۇرزەك (قىرغىز، قىزىلسۇدا پېنسىيىگە چىققان).

كارنىزون پولك باشلىقى شىرنىبەگ (تاجىك، تاشقورغاندا خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىۋاتقاندا ئۆلۈپ كەتتى).

ئاساسىي قوشۇن ئىككى بىرىگادا قىلىپ تەشكىللەنگەن.

بىرىنچى بىرىگادا، ئورنى قوشراپتا، ئادىمى ئۈچ مىڭدىن كۆپ. بۇنىڭغا قاراشلىق يەكەن تەرەپتىكى قىرغىز، ئۇيغۇر، تاجىك ئۈچ پولك ۋە يېڭىساردىكى بىر قىرغىز پولكى بار ئەدى.

بىرىگادا باشلىقى مادايوپ (تاجىك، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن يولداش خۇجىيەن تاشقورغان چېگرا مۇداپىئەچوك ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغاندا مادايوپنىڭ دادىسى زەمىر مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى بولغان. مادايوپ ئۆزى خۇجىيەننىڭكا ئىنىۋىدى، ئاكىسى شىر دىنبەگ لىيەنجاڭ بولغان، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان. شىڭ شىسەي يۈز ئۆرۈپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن پاناجاي ئىزدەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قالغان).

مۇئاۋىن بىرىگادا باشلىقى هاكىم شېرىپ (قىرغىز، قىزىلسۇدا).

باش مەسلىھەتچى شەمسىدىن سېخى (تاجىك، تاشقورغاندا).

سىياسىي كومىسسار مادايوپ (قوشۇمچە ئۆتىگەن).

قىرغىز پولكى («غالىبىيەت» پولكى):

پولك باشلىقى قادىر قۇل (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن، ئۆلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ئابدۇراخمان (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن).

تاجىك پولكى:

پولك باشلىقى لەشكەر (تاجىك، تاشقورغانلىق، گومىندانلىق ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قايتىپ كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ياقۇپ (تاجىك، تاشقورغانلىق، ئۆلۈپ كەتكەن).

مەسلىھەتچى بەكقەدەم (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيەگە چىققان).

قاغىلىق ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى ھاشىمئاخۇن (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن 11 بېتىمكە ئاساسەن قايتقاندا، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى تۇردى قارىبەگ (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن، بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

يېڭىسار ئېكىزيارلىكى قىرغىز پولكى:

پولك باشلىقى ئوسمان باتۇر (سۇ بېشىلىق قىرغىز، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ئوسمان ئېركەش (قىرغىز، ئاقتۇدىن، سوۋېتكە كەتكەن).

بۇنىڭ قارىمىقىدا بىر تاجىك ئەسكادرونى (لىيەن) بولغان. كوماندىر ئەسكادرون ئەبەيدۇللا (تاجىك، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

ئىككىنچى بىرىگادا، ئورنى ئويتاغدا. قارىمىقىدا ئىككى پولك بولغان.

بىرىگادا باشلىقى تاھىر (قىرغىز، تاشقورغاندىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندە سوۋېتكە كېتىپ، قايتىپ كەلمىگەن).

سىياسىي كومىسسارى تۇرغالى (قازاق، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).

باش كاتىپ قەمبەر (قىرغىز، ئاقتولۇق).

ئويتاغ قىرغىز پولكى:

پولك باشلىقى سابىت بېك (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى سەتىبېك (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

مەسلىھەتچى سوۋانقۇلى (قىرغىز، ئۇلۇغچاتتىن).

قەشقەر ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى ھەسەن ھاجى (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن. بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن تىرىك كۆمۈلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى تۇرسۇن ھېكىم (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن. بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن تىرىك كۆمۈلگەن).

ئىنقىلابىي قوشۇن تەرتىپكە سېلىنىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن باش قوماندانلىق شىتابى باغارىمدىن ئالدىنقى سەپتىكى چاكۇمبەزگە يۆتكەلدى. ئىنقىلابىي قوشۇن 1945-يىلى ئاخىرىدا بىر ئايلىق ھەربىي تەربىيەدىن كېيىن ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ قەشقەر، يەكەننى ئازاد قىلىش مەقسىتىدە ھەربىي يۈرۈش باشلىدى. ئۇلارنىڭ نىشانىسى مۇنداق بولدى: بىر يۆنىلىش ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرنى قىسىش؛ يەنە بىر يۆنىلىش ئاقتالا ئارقىلىق مېڭىپ يېڭىسارنى ئازاد قىلىش ۋە بۇ ئىككى قوشۇن ئىككى تەرەپتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى ئازاد قىلىش؛ ئاندىن كېيىن قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش، ئاجىك پولكى داتۇڭ، قوشراپ ئارقىلىق يۈرۈش قىلىپ قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىپ، خوتەن بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكەننى ئازاد قىلىش.

ئىنقىلابىي قوشۇن ئەشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە كەز دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى نەچچە يۈز كىلومېتىرلىق تاغ - داللارنى كېزىپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولغان جاپالىق قوراللىق كۈرەشنى باشلىۋەتتى.

ئەگرى توقاي ۋە جاپا-مۇشەققەتلىك قوراللىق كۈرەش.

ئىنقىلابىي قوشۇن قەشقەر، يەكەن تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلغان چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدىمۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەر قايسى جايلاردا خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشقورغاندا ئىنقىلابىي قوشۇن بىراقلا غەلىبە قىلىپ دۈشمەننى يۈرەكسىز قىلىۋەتكەن، دۈشمەن تېخى ھوشىنى يىغىپ بولالمىغان ھەم باشقا جايلىرىدىكى قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمىگەنىدى. شۇڭا بۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپىدە مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن چاقماقتەك يۈرۈش قىلىپ زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان دۈشمەنلەر چېچەكلىكتە ئوبۇلقاسىم رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، ئودول چىلگۇمبەزگە قاراپ قاچتى، يول بويى بۇلاڭچىلىق قىلىپ خەلق ئاممىسىنى زار - زار قاخشاتتى. شۇڭا ئىنقىلابىي قوشۇن دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ ماڭغاندا يول بويلىرىدىكى خەلق قىزغىن قارشى ئالدى ۋە ياردەم بەردى.

بىرمۇنچە كىشىلەر ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. بۇلار چىلگۈمبەزگە بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، يېڭى جەڭچىلەر بىلەن قىسمىنى كېڭەيتىپ ئاقتالاغا يۈرۈش قىلدى. گومىنداڭچىلار ئىنقىلابىي قوشۇننى توسۇپ، تىرە - پىرەن بولغان قوشۇنىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن، قەشقەردە تۇرۇشلۇق 3 - پولكتىن بىر روتا ئەسكەر ئەۋەتتى. 3 - پولك شۇ ۋاقىتلاردىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغان قىسىم ھېسابلىناتتى، ياردەمگە ئەۋەتىلگەن بۇ قىسىممۇ خىللانغانىدى. لېكىن 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالاغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، دۈشمەننىڭ بۇ قىسمىنى پۈتۈنلەي توراپ، يېڭىسارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى، مۇشۇ قېتىملىق جەڭدە 160 نەپەر دۈشمەننى يوقاتتى، 20 كىشىنى (بىر روتا كوماندىرىمۇ قوشۇلۇپ يارىدار قىلدى، شۇ قېتىملىق جەڭ غەلىبىسىنىڭ ئىلھامى بىلەن دۈشمەننى ئېگىز يارغىچە قوغلاپ باردى. دۈشمەن ئېگىز يارنىمۇ تاشلاپ يېڭىسارغا قاچتى. يول بويىدىكى يەرلىك ئاھالىدىن 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كەتتى. يېڭىسار ناھىيە بازىرىغا بارغاندىن كېيىن، مەجبۇرىي ئېلىپ كەتكەن ئادەملەرنى ئۆز قوشۇنىغا كىرگۈزۈپ، زىياننى تولدۇرۇپ، سانىنى تولۇقلىۋالدى. ئاندىن ئېگىز يارغا قايتىدىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇن يول توسۇپ، دۈشمەننىڭ ئالدىدا ماڭغان 59 ئادىمىنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئالدى. قالغان دۈشمەنلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يېڭىسارغا قېچىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا يەنە يەكەن تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن 200 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئالدى - ئارقىسىدىن ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ 47 ئادىمىنى يوقاتتى.

ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالاي، ئېگىز ياردىكى چەكلەردە ئومۇمەن دۈشمەننىڭ 300 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتتى ۋە 280 تال مىلتىق، 18 تال ئېغىر - يېنىك پىلىمۇت غەنىيمەت ئالدى. دۈشمەندىن ئەسىرگە چۈشكەن ئازسانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىنى تەربىيىلەپ ئۆز سېپىگە قوشتى. ئىنقىلابىي قوشۇن قىزىلتاغقا كەلگەندە يېڭىساردىن ساۋۇت قارى، مەھەممەت ئىشان، ھەسەن ھاجى، تۇرسۇن بەگ قاتارلىقلار باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئۇيغۇر دېھقانلار پارتىزانلارغا قوشۇلدى. شۇڭا يېڭىسار يۆنىلىشىدىكى ئىنقىلابىي قوشۇن ئۇلغىيىپ 400 كىشىدىن ئاشتى، دۈشمەننى يېڭىسارغا 50 كىلومېتىر كېلىدىغان يەركىچە سۈرۈپ باردى.

قەشقەر يۆنىلىشىگە قاراپ ماڭغان قوشۇنلار دۈشمەنلەرنى سۇ بېشى، بۇلۇڭكۆل قاتارلىق جايلاردىن قوغلىۋېتىپ، بوستانتېرەك قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە مۇشۇ ئەتراپتىكى دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، 9-ئاينىڭ 15-كۈنى ئوپالنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنى تاشمىلىق، چەشتاغ، توققۇزاق قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئوپال، ئېگىز يار خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇننى قىزغىن قارشى ئالدى، ئېگىز يار خەلقى ئۆزلۈكىدىن پارتىزانلارنى ئاشلىق، ئوت - چۆپ بىلەن تەمىنلىدى. ئوپال خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇنغا 60 ئات ئىئانە قىلدى.

9- ئاينىڭ 16- كۈنى بۇ قوشۇن تاشمىلىققا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاشمىلىقنى ئالالمىدى. ئەمما غەربىي جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرگە جىددىي تەھلىكە سالغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەن قەشقەردىكى ئاساسىي كۈچىنى ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە قارىتىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە بۇ يۆنىلىشتىكى قوشۇن توسالغۇغا ئۇچراپ ئىلگىرىلىيەلمىدى.

يەكەن يۆنىلىشىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەن تاجىك ئاتلىق پولكىدىن قاسىمبەگ رەھبەرلىك قىلغان قىسىم كوسراپقا كېلىپ، ئاردتاشتا دۈشمەنگە قاتتىق تەھلىكە سالدى. 11- ئاينىڭ 2-كۈنى ئەينىدىن رەھبەرلىكىدىكى 160 نەپەر كىشىمىز چالگۈمبەز ئارقىلىق كوسراپقا كەلدى ۋە قاسىمبەگ قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار بىرلەشكەندىن كېيىن، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دەرياكۆۋرۈكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. 11- ئاينىڭ 13 - كۈنى لەشكەر باشچىلىقىدىكى ئاساسىي كۈچ يېتىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى. ئادەم سانى كۆپەيگەندىن كېيىن ئۇلار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، كاچۇڭ - تىزمىشۇق سارايدىكى دۈشمەن بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بىر نەچچە كۈنلۈك جاپالىق جەڭلەر ئارقىلىق بۇ يەرلەردىكى دۈشمەن قوشۇنىنى قوغلاپ چىقاردى. 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇندىن 400 كىشى پوسكامغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، مەخپىيەتلىك ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ھەرىكىتىنى دۈشمەن بالدۇراق سېزىۋالغاچقا، بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئوڭۇشلۇق بولمىدى. ئىنقىلابىي قوشۇن پەقەت بىر قانچە ئات غەنىمەت ئالدى. ئاندىن پوسكامنى تاشلاپ قويۇپ، 12 - ئاينىڭ 18- كۈنى ياقىمئېرىققا ھۇجۇم قىلدى. 19- كۈنى ياقىمئېرىقنى ئازاد قىلىپ، دۈشمەندىن 38 ئادەمنى يوقاتتى. 24 مىلتىق، بىر پىلىموت غەنىمەت ئالدى. بۇ، پوسكامدىكى دۈشمەنلەرنى چۆچۈتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن پوسكامنى تاشلاپ قاچتى. لېكىن ئىنقىلابىي قوشۇن دۈشمەننىڭ پوسكامدىن قاچقانلىقىدىن خەۋەرسىز قالغاچقا، قاچقان دۈشمەن ئىككى كۈندىن كېيىن يەنە پوسكامغا

قايتىپ كېلىۋالدى. ئىنقىلابىي قوشۇن رازۋېتكا قىلىش ئارقىلىق دۈشمەننىڭ يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق ئاساسىي بازىلىرىدا قاۋدىلىپ، يەككە - تايانچسىز قالغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆز كۈچلىرىنى 30 - 40 تىن بۆلۈپ ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن دۈشمەن كۈچلىرىنى بىر - بىرلەپ يوقاتتى، يېڭىسار ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنى پارچىلاپ يوقىتىپ، قىزىل، ياقىمىردىق، قىزىلتاغ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلدى. شۇ ئاساستا يېڭىسار، ئېگىزيار، پوسكاملار ئوتتۇرىسىدىكى يولنى تۇتاشتۇردى. 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يېڭىساردىكى جاڭ دۇيجاڭ، دۇسوجاڭلار ئۆز قارمىقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پوسكام، قاغىلىققا كېلىپ ئورۇنلاشماقچى بولدى. كېيىن ئۇلار پوسكامنى تاشلاپ ھەممە كۈچىنى قاغىلىققا يۆتكەپ بۇجاينى مۇداپىئە قىلىپ ياتتى. بۇ چاغدا ئۇلار خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى. خەلق ئاممىسى مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تېزراق كېلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنى يوقىتىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى. بەزىلەر دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىن قېچىپ كېلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇنغا خەۋەر يەتكۈزدى. بەزىلەر دۈشمەن قوشۇنىنى ئالداپ ئىنقىلابىي قوشۇن بۆكتۈرمىسىگە ئېلىپ كەلدى. ئىنقىلابىي قوشۇن بۇ ۋاقىتتا ئۆز قىسىملىرىنى 30 - 40 تىن كىچىك ئەترەتلەرگە ئايرىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن شەھىرى ئەتراپىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن ئەتراپتىكى تارقاق دۈشمەنلەرنى ئارقىمۇ - ئارقا يوقىتىپ، قاغىلىقتىكى دۈشمەن قوشۇنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تاجىك، قىرغىز، ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان «غالىبىيەت» پولكىنىڭ 600 دىن كۆپرەك ئادىمى قاغىلىق ناھىيە شەھىرىگە ئۈچ تەرەپتىن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. دۈشمەن قوشۇنى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرغان بولسىمۇ، 5 - 6 سائەتلىك جەڭدىن كېيىن بەرداشلىق بېرەلمەي، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قېچىشقا ئۇرۇندى. لېكىن، قاتمۇ - قات مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغاچقا، تۆت نەپەر ئەسكىرىلا قاچالىدى، قالغانلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. گومىنداڭ تۈرمىلىرىدىكى 500 دىن كۆپرەك ئادەم قويۇۋېتىلدى، پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنى قاغىلىقتىكى مىلتىق ئاۋازى بىلەن تەڭ يەكەن شەھىرىگە قاچتى. ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىق، پوسكامنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇردى. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى 42 - دىۋىزىيىسى قاغىلىققا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 3 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بۇلار تۇمشۇق سارايغا كەلگەندە، شۇ يەردە يول توسۇپ تۇرغان قىرغىز پولكىنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچراپ، ئالاقزادىلىقتا ئوق ئېتىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي، 300 دەك ئۆلۈكىنى تاشلاپ بەدەر تىكىۋەتتى. بۇلارنىڭ توشۇپ كەلگەن ئوزۇق - تۈلۈكلىرىنى پۈتۈنلەي ئىنقىلابىي قوشۇن ئولجا قىلىۋالدى؛ قېچىپ يۈرۈپ ھالسىرىغان، تەمىناتى قولدىن كېتىپ ئاچارچىلىققا دۇچ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنى ئىنقىلابىي ئارمىيىگە تەسلىم بولغان بولسىمۇ، بۇنى سېزىۋالغان دۈشمەن ھەربىي دائىرىلىرى 60 تىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، ئاخىرى ئۆزىنىڭ مىڭدەك ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ،

چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ قاغىلىق ناھىيەسى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىندى.

قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن مىللىي ئارمىيە ئۇيغۇر پولكىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ چىقتى. 15 كۈن ئىچىدە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن بىر مىڭ 500 كىشى مىللىي ئارمىيىگە قاتناشتى. پوسكامدىمۇ ئۇ ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى روز دېيوپ باشچىلىقىدا مائارىپچى زىيالىيلار قوشۇلۇپ پىدائىيلار ئەترىتى تەشكىللەندى. نەتىجىدە مىللىي ئارمىيە يىگىتلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5 مىڭدىن ئاشتى (ئەلۋەتتە بۇ كىشىلەرنىڭ خېلى كۆپچىلىكىدە تېخى قورال - ياراق يوق، كالتەك - چوقماق بىلەن قوراللانغانىدى). ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ جاسارىتى، شان - شۆھرىتى ئاشتى، ئەگەر ئۆتكەندە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابىي قوشۇننى «پارچە - پۇرات بۇلاڭچىلار» دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى ناھايىتى تۆۋەن مۆلچەرلىگەن بولسا، قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنغا نىسبەتەن كۆزقارىشىدا چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئەمدى بۇ ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچكە ئەستايىدىل تاقابىل تۇرمىسا، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتۈنلەي گۇمران بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. بۇ ۋاقىتلاردا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى تەراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قوشۇنلىرى چېكىنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق قوراللىق كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچلىرىگە تاقابىل تۇرۇشىغىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇڭا،

3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا قارشى قويدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئادەم سانى گەرچە 5 مىڭدىن ئاشقان بولسىمۇ قورال - ياراقلىرى كەمچىل، ھەربىي جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى ئاجىز، ھەربىي ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئىنقىلابىي قوشۇندا تېخى خادىملار ئاز ئىدى، گومىنداڭنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيىسىگە يېتىشمەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن مەغرۇرلىنىپ، ئۆز كۈچىنى تولىمۇ يۇقىرى مۆلچەرلىدى. گومىنداڭنىڭ يەكەن، قەشقەردىكى كۈچلىرىنى بىر پەشۋاغىمىز يارىمايدۇ، دەپ قارىدى. ھەر جەھەتتە تولۇق تەييارلىق كۆرمەيلا يېنىكلىك بىلەن يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. بۇنى سەزگەن دۈشمەنلەر بىر تەرەپتىن يەكەن، يېڭىسار تەرەپتىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ بەس - بەستە ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىشپىيون-جاسۇسلىرىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا سوقۇندۇرۇپ كىرگۈزدى، بۇ ئىشپىيون - جاسۇسلار تۈرلۈك چارىلار بىلەن رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋېلىپ، دۈشمەنگە ئاخبارات يەتكۈزۈپ تۇردى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ئىنقىلابىي قوشۇن ناھايىتى زور بەدەل بەردى، كۆپ چىقىم تارتتى.

1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «غالىبىيەت» پولكىدىن ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك بولۇپ 390 دىن ئارتۇق يىگىت تۆت ئىسكادرونغا بۆلۈنۈپ (1 - ئىسكادر-

رون كوماندىرى ھەسەن ھاجى، ئىككىنچى ئىسكادرون كوماندىرى ئابدىراخمان، ئۈچىنچى ئىسكادرون كوماندىرى بايەك باتۇر، 4 - ئىسكادرون كوماندىرى تۈرسۈن ئاخۇن) ئۈچ تەرەپتىن يەكەن شەھىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇلار ئىچىدىن كوماندىر بايەك (تاجىك) 60 كىشى بىلەن يەكەن يېڭىشەھىرىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. ئۇ قوماندانلىق شىتابىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى، باشقا قوشۇنلارنىڭ يېتىپ كېلىشى، دۈشمەن ئەھۋالىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا قارىماي ئىلگىرىلىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول باشلىغۇچى گومىنداڭ ئىشپىيونى بولغانلىقىدىن دۈشمەننىڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىگە كىرىپ قالدى. دۈشمەن ئۇلارنىڭ ئالدى - ئارقىسىدىن شىددەتلىك ئوققا تۇتتى. بايەك باتۇر جەڭچىلەرگە ئىلاجىنىڭ بېرىچە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرىدى. بىر كېچىلىك قانلىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ بىر قىسىم ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن پەقەت 28 لا كىشى مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتەلىدى. 31 كىشى قۇربان بولدى. بايەك باتۇر قاتتىق مۇھاسىرىدە دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆزى ئېتىپ، مەردانىلىق بىلەن قۇربان بولدى. دۈشمەن ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ، يەكەن شەھىرى كوچىلىرىدا ئېسىپ سازايى قىلدى. يېڭىسار، چەشتاغ تەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلارمۇ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. گومىنداڭ ئۆزىنىڭ 34 - ۋە 17 - پولكلىرىدىن 150 دىن كۆپرەك ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇننى توستى. ئىنقىلابىي قوشۇن ئەگىز يېزىسىغا كەلگەندە ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇمغا ئۇچراپ

تەرەپ - تەرەپكە قاچتى. قالايمىقانچىلىقتا ئىنقىلابىي قوشۇندىن 100 دىن ئارتۇق ئادەم دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىمۇ بىكار بولدى.

چەشتاغقا ھۇجۇم قىلىپ بارغان ئەنجانباي باشچىلىقىدىكى 320 كىشىلىك ئىنقىلابىي قوشۇن باشتا گومىنداڭنىڭ چەشتاغدىكى بىر لىيەن ئەسكىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەننىڭ قەشقەر تەرەپتىن ياردەمچى كۈچلىرى تېز يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ھۇجۇمنى توختىتىپ بەلگۈتاغ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئەنجانباينىڭ ئېتىغا ئوق تەگكەنلىكى ئۈچۈن قوشۇن بىلەن تەڭ چېكىنىپ كېتەلمىدى. ئۇ، يالغۇز دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ ئۇرۇشۇپ بىر قانچە ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى. ئاخىرى ئۆزىمۇ قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ۋەھشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنىڭ كاللىسىنىمۇ كېسىپ، ئوپالدا كوچا - بازارغا ئېسىپ سازايى قىلدى. لېكىن ئىنقىلابىي ئامما قورقۇپ كەتمىدى. ئايتىللا دېگەن بىر ئايال بارلىق خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىنقىلابىي قۇربان ئۈچۈن كۆز يېشىنى تۆكتى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقىنى غەزەپ بىلەن ئەيىبلىدى.

ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ يەكەن، يېڭىسارلارغا قىلغان ھۇجۇمى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، 3- ئاينىڭ ئاخىرلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق ھەربىي كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئازاد رايونلارغا ئومۇمىيۈز-

لۇك ھۇجۇم قوزغىدى. ئىنقىلابىي ئارمىيە ئۆزى بىلەن دۈشمەن ئوتتۇرىسىدىكى ئەسكەرىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرقنايىتى چوڭ بولغاچقا قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرى ۋە يەكەن شەھىرى ئەتراپىدىن يەكەننىڭ غەربىيجەنۇب تاغ رايونى — كاچۇك، قوشراپ تەرەپكە چېكىندى. بۇ يەردە قوشۇنىدەم ئالدۇردى، تەرتىپكە سالدى. ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۆز كۈچىنى يېڭىباشتىن تەشكىللەپ، دائىم مۇداپىئەدە تۇرغان شارائىتتىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ كۆپ قېتىملىق ھۇجۇمىغا باتۇرلۇق بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوق - دورا، ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىمەت ئېلىپ، ئۆزىنى قوراللاندۇردى. تەييارلىق كۆرۈپ جەڭگىۋارلىق كۈچىنى ئاشۇرۇش ئاساسىدا، 1946- يىل 6- ئايدا يەكەن، قەشقەر، خوتەن تەرەپلەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش، جەنۇبىي شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلابنىڭ يەنە بىر قېتىملىق يېڭى دولقۇنىنى قوزغاشنى پىلانلىدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىنكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى، خەلقنىڭ تەلىپىنى نەزەرگە ئېلىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تېچلىق كېلىشىمى — «11 ماددىلىق بىتىم» نى ئىمزالىغانلىقتىن، كېيىنكى ھۇجۇم پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيەسىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال ئىسھاقبېك ئۆزى قوشراپقا كېلىپ، «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالانغانلىقى ۋە ئۇرۇش توختىتىلغانلىقىنى جاكارلىدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنى بىتىمگە ئەمەل قىلىپ، تاشقورغانغا چېكىنىشكە باشلىدى ھەمدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىشىغا قاتناشتۇ-

رۇش ئۈچۈن تاشقورغان ئىنقىلابىي تەرەپتىن سىدىقخان تۆرەم، قۇربان دۆلەت قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ئاۋۋال ئۈرۈمچىگە، كېيىن غۇلجىغا ئەۋەتتى.

ئىنقىلابىي قوشۇن بىر قانچە ئاي جاپا-مۇشەققەتلىك شارائىتتا كۈرەش قىلغانلىقى، ھەر جەھەتتىكى شارائىت ناچار بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئايروپىلان ئەۋەتىپ باكتېرىيە چاچقانلىقى، يازدا ياۋا كېزىك كېسىلى تارقالغانلىقى ئۈچۈن ئۇرغۇن قىيىنچىلىق يۈز بەردى. ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇنداق يۈزسىزلىكىدىن غەزەپلەنگەن كەڭ - كوماندىر جەڭچىلەر چېكىنىشنى توختىتىپ، ئەسلىدىكى پىلان بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى.

1946- يىلى 8- ئايدا تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن مادايوپ، شېرىدىنبەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنىغا قاتنىشىۋاتقان ۋاقتىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ نومۇسسىزلىق قىلغانلىقىغا غەزەپلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش تەلىپىنى قويغانىدى. لېكىن ئىنقىلابىي قوشۇن قوماندانلىق شىتابى پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ تىنچلىق ۋەزىيىتىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن يەنىلا تىنچلىق كېلىشىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىپ چېكىنىشنى، پەقەت تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شۇ بىر قىسىم دۈشمەننىلا يوقىتىش بىلەن چەكلىنىشنى بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆز بازىلىرىدىن چېكىنىپ، تاشقورغانغا قايتىپ كەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىتىم ماد-

دىلىرىغا ئەمەل قىلىپ تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيە مەمۇرى ئورگانلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كادىر، جەڭچىلەرنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئازاد رايونلارنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، تاشقورغان ئىنقىلابىغا قاتناشقان ئاساسلىق تايانچلارنى، بىر قەدەر مەرتىۋىلىك زاتلارنى تۇتۇپ قامىدى، بىر قىسمىنى ھېچقانداق سوراق قىلمايلا يوشۇرۇن ھالدا ئۆلتۈردى. 1947- يىلدىن تارتىپ 1949- يىلى ئازاد بولغانغا قەدەر تاشقورغان ناھىيە دائىرىسىدىكى ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن ۋە باشقا بىگۇناھ خەلقتىن 400 دىن ئارتۇق كىشى قاماققا ئېلىندى ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

«ماتاساھىپ» توغرىسىدا

«بىلگىنىڭنى ئەلدىن يوشۇرما»
— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

قەمەرجان رەتلىگەن

ئىنسانلار يۇرۇق دۇنياغا تۇنجى قېتىم كۆز ئاچقاندا گەرچە يىغلاپ تۇغۇلسىمۇ، لېكىن ئۆمۈر بويى يىغلاپ، ھەسرەت نادامەت ئىلكىدە ئۆتۈشنى راۋا كۆرمەيدۇ، ھايات يولى ئىزدەيدۇ، ئەركىن ئىزدەيدۇ. «ماتاساھىپ» ئەنە شۇنداق جاپا ئالادىدا تېز پۈكمىگەن، ھەسرەت چەكسىمۇ ئۆزىنى يوقاتمىغان، بىلىم ئىشقىدا پەرۋانە بولغان، خەلققە بەخت-سائادەت كەلتۈرۈش يولىدا ئۆز ھاياتىنى بېغىشلاپ، تىنىم تاپماي تىرىشىپ ئۆتكەن ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر زاتتۇر.

«ماتاساھىپ» نىڭ ئەسلى ئىسمى موللا مەھەممەت ئوغۇز ھەمرايى بولۇپ، «ھېكىم ساھىپ» كەسپىي ئۇنۋانى، «ماتاساھىپ» ئۇنىڭ لەقىمىدۇر. «ماتاساھىپ» 1906-يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە ئوپال يېزىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق مەرپەتپەرۋەر زات موللا تۇردى ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، 1906-يىلىدىن 1915-يىلغىچە ئۆز ئاتىسى موللا تۇردى ئاخۇن خەلغىتىمىدىن ساۋاق ئېلىپ ئوقۇيدۇ. لېكىن ئۆز دادىسىدىن ئۆگەنگەن بىلىملىرى بىلەن قانائەتلەنمەي تېخىمۇ يۇقىرى بىلىم ئىگىلەش ئارزۇسى بىلەن 1915-يىلى قەشقەر خانىلىق مەدرىسىگە ئىمتىھان بېرىپ ئەلا دەرىجىدە ئۆتۈپ، قوبۇل

قىلىنىدۇ. ئۇ خانلىق مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا تىرىشىپ ياخشى ئۆگىنىپ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان، كۆزگە كۆرۈنگەن تالىپلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. «ماتا ساھىپ»نىڭ ئەسلى تەكبەرى ئىسمى مۇھەممەت قارىم ئىدى. ئۇ، خانلىق مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا ئۆزىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قويۇپ، ئىسمىنى موللا مۇھەممەت ئوغۇز ھەمرايى دەپ ئاتىغان.

موللا مۇھەممەت ئوغۇز ھەمرايى بىلىمگە بولغان تەشنالىقى بىلەن قېتىقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل - زېھنىنى ئىشقا سېلىپ، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بىلىمسىزلىكنىڭ بارلىق نامراتلىق، گادايلىق، خانىۋەيرانچىلىقنىڭ باش مەنبەسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن بولسىمۇ، زۇلۇم - زىلايەت بېسىپ كەتكەن جاھالەت تۇرمۇشىدىن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى كۆپ قېتىم ئىزدىگەن بولسىمۇ لېكىن چارىسىنى قىلالمىغانىدى. مۇشۇ مەزگىل دەل قەشقەردە قارا كېزىك كېسىلى، ئۈچەي يوللىرى يۇقۇملىنىش كېسىلى، تەپ كېسىلى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقىلىپ كېتىپ نۇرغۇن كىشىلەر كېسەللىك ئازابىدىن قىينىلىپ ھەتتا قازا تارتىپ كېتىپ باراتتى. ئەمما كېسەل ئاپىتىگە مۇداپىئە كۆرگىدەك ۋە داۋالىغىدەك مېدىتسىنا ئورۇنلىرى بولمىغاچقا، بىمارلار ۋاقتىدا داۋالىنالماي «بالا كەلسە قوش كەپتۇ، دەككە - دەشنام مۇش كەپتۇ» دېگەندەك ھايات - مامات چېگرىسىدا تىركىشىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلىم - مەرىپەت تارقىتىدىغان ئىلىم - پەن ئورۇنلىرىنىڭ تولىمۇ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن، خەلقىمىز ئىلىمسىزلىكنىڭ قاقاس چۆلىدە

قاتمۇ - قات، رىيازەت چېكىپ ئۇھ دېگۈچىلىكى قالمىغان پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆز ئىشپىيونلىرىنى ئىشقا سېلىپ قەشقەرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرىنى، ئادالەتپەرۋەر كىشىلىرىنى تۈرلۈك ۋاسىتىلار بىلەن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەپ چىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى كىرگۈزۈپ، خەلقىمىزنى زەھەرلەپ بىخۇتلاشتۇرۇپ، قەشقەرنى پىلە غازاڭ يېگەندەك يېۋېتىش قەستىدە بولۇۋاتاتتى. شۋېت مىسسىيونېرلىرى بولسا دوختۇرخانا ئېچىپ داۋالاشنى يولغا قويۇش ۋە تىل ئۆگىنىش مەكتىپى (شۆتاڭ) ئېچىپ تىل خادىملىرىنى تەربىيىلەش باھانىسى بىلەن بىر قىسىم پايلاقچىلارنى تەربىيىلەپ قەشقەردە پايلاقچى يامراپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقى ئىغىز ئېچىپ كەپ قىلغۇدەك، پۇت يۆتكەپ ئۆرە تۇرغىدەك پۇرسەتنى تاپالماي، يۈرەك- باغرى لەختە - لەختە قان زەرداپقا تولغانىدى. بۇ دەھشەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئوغۇز ھەمرايىي فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ چىرىك تۈزۈمىگە بولغان چەكسىز ئۆچمەنلىكى بەلەن خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى ئىزدەيدۇ ھەمدە بۇنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ئىلىم ئىگىلەش، مەرىپەت يولى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، چەت ئەلگە چىقىپ ئىلىم - پەن ئۆگىنىپ كېلىپ خەلقنى ئويغىتىش قارارىغا كېلىپ كۆپ قېتىم قەدەم رەنجە قىلىدۇ.

بۇ چاغدا ئوغۇز ھەمرايىدەك بىر ئاددى تالىپقا نىسبەتەن بۇ سەپەر بەكمۇ قىيىنغا چۈشەتتى، لېكىن قىيىنچىلىق ئو-

غۇز ھەمرايىنى باش ئەگدۈرەلمەيدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا قەتئىي مېڭىپ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئالىم ئابدۇقادىر داموللام بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرىنىڭ «پامېردىن ئالتايغىچە چېدىر بارگاھ قۇرغان ئىدۇق، ئەپسۇسكى جاھالەت، نادانلىق، بېخۇتلۇق، ئىناقسىزلىق، كۆرەلمەسلىك، مەنمەنلىك، شەخسىيەتچىلىك بىزنى گۇمران بولۇشنىڭ گىردابىغا ئېلىپ كەلمەكتە. ۋەتىنىمىز، خەلقىمىز نادانلىقتا قېلىپ ۋىجدانىمىز ئازابلانماقتا»① دېگەن ئەقلىي سۆزلىرىنى دائىم دىلىدا يادلاپ بۇ سەپەرگە تولۇق تەييارلىق بىلەن ئاتلاندى. ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن ئوغۇز ھەمرايىنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ ئۆز ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مىنۇتلىرى يېتىپ كەلدى. ئۇ، تاشمىلىقلىق باقى ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىغا بېرىپ ھەج قىلىش سەپىرىگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قېشىغا بېرىپ يېلىنىپ باقى ھاجىغا ئۆزىنىڭ قەلب سۆزلىرىنى ئىزھار قىلىپ، باقى ھاجىمنىڭ ھەمراھلىقىدا 1924- يىلى لاداخ يولى ئارقىلىق چەت ئەلگە سەپەر قىلىپ پاكىستانغا بارغاندا باقى ھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن كاراچىدىكى بىر چوڭ مەدرىستە 1927- يىلىغىچە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش جەريانىدا دىنىي بىلىمنى تولۇقلىغاندىن باشقا ئەرەب، ئوردو، پارىس تىللىرىنى مۇكەممەل پىششىق ئۆگىنىپ، ئەلا نەتىجە بىلەن مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كاراچىدىكى يەنە بىر چوڭ مەدرىسكە مۇدەررىس بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. ئوغۇز ھەمرايى بۇ مەدرىستە

---

① خېۋىر تۆمۈرنىڭ «ئابدۇقادىر داموللام» داڭلىق تارىخى ئوچېرىكىدىن ئېلىندى.

مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقاندا ئۆز تۇرمۇشى خېلى باياشات ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆز ئالدىدىن سۆيۈملۈك ئانا يۇرتى ۋە يۇرتداش-قېرىنداشلىرىنىڭ ئازاب-ئوقۇبەت ئىچىدىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇش - سەرگۈزەشتىلىرى زادىلا نېرى كەتمىدى.

ئوغۇز ھەمرايى كاراچىدا مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئۆز تالىپلىرىنىڭ ۋە باشقا جامائەت ئەربابلىرىنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ، ئۆزگە يۇرتنىڭ راھەت-پاراغىتىنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئانا يۇرتىنىڭ جاپاسى بىلەن تەڭ قىلماي، 1930- يىلى مۇدەررىسلىكنى ئۆزىنىڭ يېتىشكەن شاگىرتلىرىدىن بولغان قەشقەر كونىشەھەر تاشمىلىقلىق ئىسمايىل ئاخۇن تەلمىش مەۋلەۋى داموللام (1987 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولغان) غا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدىكى بىر مېدىتسىنا ئالىي مەكتىپىگە ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇشقا كىرىپ بۇ مەكتەپتە 1936- يىلىغىچە دورىگەرلىك ئىلمىنى پۇختا ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، ئىنگلىز تىلىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگىنىپ چىقىدۇ ھەمدە شۇ يىلى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، قايتىشىدا ھىندىستان، ئافغانىستان، سەئۇدى ئەرەبىستان، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ، بىر تەرەپتىن ساياھەت قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن سىرتقى دۇنيانى ئۆگىنىدۇ. سەپەر جەريانىدا تىل جەھەتتە تامامەن ئۆزىگە تايىنىدۇ. مۇشۇ ئۆگىنىش، ساياھەت قىلىش جەريانىدا ئۆزلىرى بارغان، ساياھەت قىلغان دۆلەت ۋە جايلاردىكى بىر قىسىم جامائەت ئەربابلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلقئارادا يۈز بېرىۋاتقان تۈرلۈك غەلىيان، قالايمىقانچىلىقلارنى

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، ئاڭلايدۇ. بولۇپمۇ ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ جۇڭگودىكى تاجاۋۇزچىلىق، قىرغىنچىلىق ۋەھشىيانە ھەرىكەتلىرىنى ئاڭلىغان ئوغۇز ھەمرايى 1938-يىلى تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەلقئارادا قىزىل كىرېست جەمئىيىتىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، داۋالاش ئەترىتىگە (ئۆمىكىگە) قاتنىشىپ جۇڭگونىڭ ئازاد رايونلىرىغا كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۇرۇشىدا يارىدار بولغان جەڭچىلەرنى داۋالايدۇ.

ئوغۇز ھەمرايى ئەنە شۇ مەزگىللەردە پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىرىدىن ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ خاتىرىسىگە يازغان (بۇ خاتىرە ھازىر كونىشەھەر ناھىيىسىدە ساقلانماقتا) ھەمدە بۇ كۆرۈشۈشنى باشقىلارغا ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بەرگەن. ئازاد رايونلاردا داۋالاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان ئوغۇز ھەمرايى شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتۇپ، «كېرەك» دېگەن تەخەللۇس بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ، پات ئارىدا جۇڭگو ئاسمىنىدىكى قارا بۇلۇت تارقاپ تاڭ يورۇيدىغانلىقى مەزمۇن قىلىنغان بىر نەچچە پارچە شېئىر يېزىپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنقىلابىي قەھرىمانلىق ھەرىكىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ماختىغان. شۇنىڭ بىلەن ئازاد رايوندا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىدىكى بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ بىرى بولۇپ كىشىلەرگە تونۇلغان.

1938- يىلىدىن 1946- يىلىغىچە جەمئىي توققۇز يىل جەريانىدا ئوغۇز ھەمرايىي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە داۋالاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز كەسپى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، خەنزۇچە تىل - يېزىقىنىمۇ پۇختا ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن دوختۇرلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەرجىمانلىق قىلدى ھەمدە قوشۇمچە چۆچەك مەركىزدىي رادىئو ئىستانسىسىدە لىكتورلۇق قىلغان. سابىق مەركىزدىي چېگرا رايون ھەربىي ئالىي مەكتىپىدە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسىمۇ بولغان. ئوغۇز ھەمرايىي ئۇمۇمەن 1938- يىلدىن 1946- يىلغىچە بولغان توققۇز يىللىق ھاياتىدا دوختۇرلۇق، تەرجىمانلىق، ئوقۇتقۇچىلىق، لىكتورلۇق خىزمەتلىرىنى ئىشلەش جەريانىدا ئۆز تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»① دېگەن ئۇيغۇرچە لۇغەتنى تۈزۈپ باستۇرۇپ، ئۇيغۇر پەلسەپە ئاتالغۇلىرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئوغۇز ھەمرايىنىڭ كۆپ خىل تىل - يېزىقنى بىلىدىغان تىلشۇناسلىق تالانتىغا ۋە مېدىتسىنادىكى يۇقىرى بىلىمىگە ئاساسەن كىشىلەر «ھېكىم - ساھىپ» دېگەن يۇقىرى باھانى بەرگەن. «ھېكىم ساھىپ» 1946- يىلى پارتىيىمىز رەھبەرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ تېرورلۇق سىياسىتىگە قارشى تەشۋىقات ئۇيۇشتۇرۇپ ئۈرۈمچىدە 3000 دەك ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى ئۇيۇش-

---

① «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات» نىڭ نۇسخىسى ھازىر كونىشەھەردە ساقلانماقتا.

تۇرۇپ نامايىش قىلىپ، جاھانگىرلىكنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسىنى پاش قىلدى ھەمدە فېئوداللىق تۈزۈمىنى، خۇراپاتلىقنى سۆكتى. «ھېكىم ساھىپ» تەشكىللىگەن بۇ نامايىشچى قوشۇن ئەزالىرى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن بولغان ئاق چەكمەن، ئاقچوتادىن كاستىيۇم-بۇرۇلكا، يوللۇق سىلىمىدىن گالىستۇك، بېشىغا دوپپا كەيگەن بولۇپ، بۇ نامايىشچىلار گومىنداڭنىڭ فاشىستىك زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرۇش، يەرلىكتە زاۋۇت، فابرىكا قۇرۇش، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىمىزنى ئەرزان باھادا ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى چەكلەشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان شوئارلارنى توۋلاپ، پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈشۈپ، خەلقنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ، خوراپاتلىقنى تۆگىتىپ، ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەشكە چاقىردى.

بۇ قېتىمقى نامايىشچىلار قوشۇنىنىڭ ياڭراق سادىسى ئۈرۈمچىنىڭ ھەر قايسى كوچىلىرىنى زىل- زىلىگە كەلتۈرۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقىزادە قىلىۋەتتى. بۇ ئاق چەكمەن، ئاق چوتادا بىرخىل كاستىيوم - بۇرۇلكا، يوللۇق سىلىمىدا گالىستۇك تاقىغان نامايىشچى قوشۇنىنىڭ تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى بولغان «ھېكىم ساھىپ»قا «ماتا ساھىپ» دېگەن ئىجابىي لەقەمنى قويغان. «ماتا ساھىپ» ھاياتىدا ئۆز ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىش، خەلقنىڭ ئەركىنلىك ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. ئۇ، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ «پەلەسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھاتلىق لوغەت»، «خوجاملار تارىخى»، «تىببىي زۆرۈرىيەت» قاتارلىق ئۈچ كىتابنى يېزىپ چىقىپ باستۇرۇپ خەلقىمىزگە تەقدىم قىلغان. ئۇ، 1950- يىلى

ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى ئوپالغا قايتىپ دوختۇرلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. «ماتا ساھىپ» بىر ئۆمۈر خەلقنى ئويغىتىش، بىمارلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، ئىلىم ئىگىلەش يولىدا ئۆزىنىڭ پۈتۈن ياشلىق ھاياتىنى، زېھنىي كۈچىنى، يۈرەك قېنىنى سەرپ ئەتكەن ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر دېموكرات بولسىمۇ، لېكىن سول لۇشيەنىڭ دەھشەتلىك زەربىسى بىلەن «كېرەكسىز داشقال، ئىشپىيون»، «شىۋجېڭجۇيىچى» دېگەن تۈرلۈك ئاساسسىز بەدناملار بىلەن قارىلىنىپ «دىكتاتۇرا» قوشۇنىنىڭ نازارىتىگە ئېلىنىپ، تالاي قېتىم كۆرەش، پىپەن قىلىنىپ، تۆھمەت، تىل- ھاقارەت، دەشناملارنى يېتىپ ئاشقىچە ئىشتىپ ئازابلىنىپ، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى توغرى سىياسەت، ياخشى ۋەزىيەتنىڭ ھوزۇر- ھالاۋىتىنى كۆرۈشكە مۇۋاپىق بولالماي كېسەل بولۇپ، 1978- يىلى 5- ماي ئازنا كۈنى ئۆز ئەجىلى بىلەن ئوپالدا قازا تاپقان.

(ماتېرىيالنى كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تەمىنلىگەن).

تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قەشقەردە

شەرىپ خۇشتار

1933- يىلى ئەتىياز، تۆمۈر سىجاڭ (تۆمۈر ئېلى غەربكە مېڭىپ ئاقسۇغا كىرگەندە، گۇچۇڭدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز هاجى تۆمۈر ئېلىگە سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بەرگەنىدى) ئۇلغايغان قوشۇننى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، مارالبېشى چېگرىسىغا يېقىنلاشقاندا، باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يىباقىئېرىقتا بولغان جەڭدە تۆمۈر سىجاڭدىن بۇرنىغا يەپ چېكىنگەن قەشقەر هۆكۈمەت ئەسكەرلىرى باشلىقى ياڭ چىمىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، قايتا قەشقەر ۋە يەكەندىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، مارالبېشىنى ئالدىنقى سەپ بازا قىلىپ، تۇمشۇقتا ئىستىھكام قۇرۇپ، تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنىنى قاتتىق توسايدۇ.

بۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ دۈشمەننى قىلچە مەنسىتمەي، بىر تەرەپتىن ناغرا - سۇناي چېلىپ، ئوغلاق تارتىپ، كۆڭۈل ئاچىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىدۇ. ئاقسۇ، ئاۋات، توقسۇن، شايار تەرەپلەردىن، ھەتتا خوتەن تەرەپتىن ئوبزۇلقاسىم بەگ قاتارلىق كىشىلەر كېلىپ سەپكە قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياڭ چىمىن قىسمىدىن 30 چە مىللىي ئەسكەر قېچىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. تۆمۈر قوشۇنى بارغانسېرى زورىيىدۇ. بىر تەرەپتىن قەشقەر ۋالىيسى ماشاۋۇ (ما دوتەي) ئۇلۇغچات هاكىمى چىڭ

تۇڭلىڭىنى 200 قىرغىز ئەسكەرنى باشلاپ تۆمۈر سىجاڭنى يولدا توسۇپ ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار مارالبېشى ئاچالغا كەلگەندە، تەرجىمان ئوسمان ئېلى (قىرغىز) قىرغىز ئەسكەرلىرىدە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىڭ تۇڭلىڭىنى ئېتىپ تاشلاپ تۆمۈر سىجاڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. جەڭدە تۆمۈر ئېلى ياڭ چىمىن قوشۇنىنى يەنە تارمار قىلىپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. ياڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىپ پەيزاۋاتقا كەلگەندە، ئۇلارنى دېھقانلار ئۇركالتەك قىلىدۇ.

1933 - يىلى 3 - ئايدا، ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى ئۆزىنى سىجاڭ دەپ جاكارلايدۇ.

1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرى ياڭ چىمىن ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىدۇ. ما دوتەي قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ۋە دۆلەت خەزىنىسىنى تۆمۈر سىجاڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇچاغدا، ئۇزۇندىن بۇيان تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلغان تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى مازىخۇيمۇ قەشقەرگە كىرگەنىدى. مازىخۇي ئۆز قىسىملىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرگە، ئوسمان ئېلى قىرغىز قىسىملىرى بىلەن يوملاق شەھەرگە ئورۇنلىشىدۇ. تۆمۈر ئېلى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ. قەشقەر شەھىرىدىكى خەزنە ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ، تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئالىدۇ. قەشقەردە قان تۆكۈلۈش بولمايدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردىكى مىللىي قىسىملارنى رەتلىگەندىن كېيىن، يارباغ دەرۋازىسىنىڭ تېشىدىكى تۈمەن دەرياسىنىڭ بويىدا چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ھەربىي كۆرەك ھېسابىدا مەشرەپ ۋە ئوغلاق تارتىش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇردى. مازىخۇي باشچىلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملىرى بۇنى ئۆزلىرىگە قارىتىلغان نامايىش دەپ قاراپ بۇنىڭدىن نارازى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە نورمالسىزلىق يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى شامەنسۇر (ئابدۇللا بەگ) باشچىلىقىدا قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە بىرلەشمە ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەققىدە تۆمۈر ئېلى بىلەن كېڭەشىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ: «مەن يېراق يەردىن ئۇرۇش الىپ غەلىبە بىلەن كەلدىم» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قىلسا، ا مەنسۇر تەرەپ تۆمۈرنى كۆزگە ئىلماي «ئوقۇمىغان ھارۋىكەشنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى، ئۇ چوڭ ئىشلارنى قىلالمايدۇ، شەھەرنى بوشاتسۇن...» دېگەن گەپلەرنى تارقىتىدۇ، تۆمۈر سىجاڭ بولسا زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ شامەنسۇر قىسىملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ، ساۋۇت داموللا، جانىبەك قازى، شامەنسۇر قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى بولسا ئەسىر ھېسابىدا خوتەنگە قايتۇرىۋېتىدۇ.

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلۇپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەنىدى. خوجىنىياز ھاجى شىڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەك بولۇپ، تۆمۈر قاتارلىقلارغا خەت يازىدۇ. خەت گۇچۇڭدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى توقسۇنلۇق شىر ئاخۇن دېگەن كىشى ئېلىپ كەلگەن. تۆمۈر ئېلى خەتنى

كۆرگەندىن كېيىن «شىڭشىسەي مېنىڭ ئاكام توختاخۇننى چاناپ ئۆلتۈرگەن، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولمايمەن، ماجۇڭيىڭ مۇسۇلمان، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشاق راۋا بولمايدۇ، مەن بۇ ئىشقا قوشۇلالمايمەن» دەيدۇ.

ئوسمان ئېلى بۇ خەتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۆمۈر سىجاڭغا مەسلىھەت بېرىپ «يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلارنىڭ (مازىخۇيىڭنى دېمەكچى) پەيلى بۇزۇق، ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرايلى» دەيدۇ. تۆمۈر ئېلى بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ.

مۇشۇ مەزگىلدە تۆمۈر ئېلىنىڭ ئاتىسى ئەھمەت ھاجىم ھەرەمدىن قايتىشىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندىن تۆمۈر ئېلىگە يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىدۇ. خەتتە: «بىز دوست بولايلى، 10 ــ 20 مىڭ قورال ياكى ئادەم كۈچى لازىم بولسا بېرەيلى» دېيىلگەن. تۆمۈر سىجاڭ بۇ خەتنى كۆرۈپ: «ناسارالاردىن ياردەم تىلىگىچە ئاللادىن نۇسرەت تىلەيمەن» دەپ ئۇ خەتكە ئېتىبارسىز قارايدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاتىسى ھەرەمدىن كېلىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، تۆمۈر سىجاڭ، ئۇنىڭ دادىسى باشلىق مۆتىۋەرلەرگە ۋە ھەربىيلەرگە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئىتتىپاق تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۆمۈر ئېلى: «بولشەۋىكلار بىزنىڭ بۇخارا شەھىرىنى ۋەيران قىلغان تۇرسا، بىز قانداقمۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز...» دەپ بۇ تەلەپنىمۇ رەت قىلىدۇ.

يەنە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئوقۇغۇچىلارنى ئادەتتىكى

قائىدە بويىچە يېڭىشەھەرگە مازىرىغا سالام بېرىشكە ئېلىپ چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ: «نېمە ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنى تۇڭگانلار ئالدىغا ئېلىپ چىقىدۇ» دەپ كايىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ بەزى ئابرويلۇق كىشىلىرى «تۆمۈر سىجاڭ يارىماسىز، بىلمەسىز، مەنمەنچى كىشى ئىكەن، قەشقەرنى بىر ھارۋىدىكە شىكە تارتتۇرۇپ قويدۇق...» دېگەندەك سۆزلەرنى تارقىتىدۇ. نەتىجىدە، تۆمۈر سىجاڭ ئىتتىپاقداشلارنىڭ ھەممىسىنى چەتكە قېقىپ ئۆزىنى يېتىم قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم بولىدۇ. مازىرىي تۇڭگان قىسىملىرى، قىرغىز ئوسمان ئېلى قىسىملىرى ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئۇ پەقەت قارا كۈچكە تايىنىپلا ئىش كۆرمەكچى بولىدۇ، ئەمما تىنەپ قالىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئۇنى بىخۇتلاشتۇرۇش ئۈچۈن ماجۇڭيىڭ ئۇنىڭغا سىلىڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ ۋە سىلىڭلىق تامغىسىنى تاپشۇرىدۇ. بىر كۈن تامغۇ تاپشۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر تامغىنى كۆتۈرۈپ شەھەر ئايلىنىدۇ ھەمدە كاتتا زىياپەت بېرىلىدۇ. شۇ كۈندىكى زىياپەتتە تۆمۈر سىجاڭدىن يېڭىلگەن كونا ئەسكەرلەردىن ياڭ چىمىنىز بىللە بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۆمۈر ئېلى سىلىڭ مەنسىپى بىلەن بىخارامان ئولتۇرىدۇ، تۇڭگان قىسىملىرى بولسا ئۆز ئىشىغا پىختا بولىدۇ.

ئوسمان سىجاڭ بولسا يەنىلا تۇڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش تەلىپىدە چىڭ تۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئوسمان ئېلىغا قەشقەردىكى ھاكىمىيەت تەركى-

بىدە مەمۇرىي ھوقۇق - مەرتىۋە بەرمەيدۇ. ئوسمان ئېلى بۇنىڭدىن رەنجىپ، تۆمۈر سىجاڭىنىڭ بىر قانچە ئەسكىرىنىڭ ئات ۋە قوراللىرىنى بۇلاپ تاغقا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ تاغقا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر سىلىڭ ھامۇتخان لۈيجاڭ ۋە مازىخۇيغا ئوسمان ئېلىنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ ھەمدە باشقىلارنىڭ توسۇشىغا ئۇنىماي ئەتىسى بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىغان تۈڭگان يوڭۋ بېنگىسىنى ئۆلتۈرىدۇ.

1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17-كۈنى تۆمۈر سىلىڭ ئوسماننى قوغلاپ چىققان قىسىملارنىڭ ئارقىسىدىن ماشىنا بىلەن لەڭگەرگە چىققاندا، توغراق مازار دېگەن يەردە يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرغان 200 دىن ئارتۇق ئاتلىق تۈڭگان ئەسكەرلىرى دەسلەپتە قارشى ئالىدۇ، ئەمما تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ ئۇلارغا كايىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈڭگانلا تۆمۈر ئېباي، زائىر قازاق، ئىمىن پالىۋان، ئىبراھىم قارى شوپۇر ساۋۇت ئاخۇن قاتارلىق بەش كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، تۆمۈر سىلىڭنىڭ بېشىنى كېسىپ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ھاياتى ۋە ھوقۇق تۇتقان ۋاقتى ئاران 97 كۈن داۋام قىلىدۇ.

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول ساناﺋىتى

ئەكبەر مەتئەمىن

ئۇزاق تارىخى

قەشقەر ئەزەلدىن بۇيان قول ساناﺋىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، مەھسۇلاتلىرىنىڭ نەپىس چىداملىقى بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا، ھەتتا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭلىق. قول ھۈنەر بۇيۇملىرى قەدىمكى يىپەك يولى ئۈچۈن ئاجايىپ بىر تۈس قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى رايونلارنى ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلاردىمۇ تۆۋەن مۆلچەرلەنگىلى بولمايدىغان رولى بار.

يەر - جاي ناملىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى جەريانىدا بىز شۇنى بايقىدۇقكى، قەشقەر شەھىرىدىكى نۇرغۇن جايلارنىڭ قەدىمكى ناملىرى قول ساناﺋەتنى ئالاھىدە ئالامەت قىلىپ قويۇلغان. مەسىلەن: چاساكوچا باشقارمىسىغا تەۋە ئەبرىشىمكار كوچىسى، شامچى كوچىسى، قازانچى يار بېشى كوچىسى، بورىچى كوچىسى، كوزىچى يار بېشى كوچىسى؛ يارباغ كوچا باشقارمىسى تەۋەسىدە، زەيتاپ كوچىسى، دوپپا - تۇماق بازىرى كوچىسى، زەرگەرلەر كوچىسى، زىلچى كوچىسى، ئەگلەك بازىرى كوچىسى؛ قۇمدەرۋازا كوچا باشقارما تەۋەسىدە، تاش بازىرى كوچىسى، ياچى كوچىسى، چەكمەنچى كوچىسى، جىڭچى كوچىسى، تاغاچى كوچىسى،

كودالڭ (ئەسلىدە «كۆدۈكچى» ئىدى، كۆدۈك — خام، ماتا سوقىدىغان توقماق، «كۆدۈكچى» — خام سوققۇچى مەنىسىدە، «كۆدۈكچى» كېيىن كودالڭغا ئۆزگەرگەن) كوچىسى، موفاڭ كوچىسى؛ ئۆستەڭبويى كوچا باشقارما تەۋەسىدە ياغاچچى كوچىسى؛ شەھەر ئەتراپى رايونلاردىن نەزەرباغ يېزىسىغا تەۋە كۆنچى مەھەللىسى، چوتاچى مەھەللىسى؛ شامالباغ تەۋەسىدە، چۆيۈنچى مەھەللىسى، تۇماقچى مەھەللىسى، كۆگۈتچى مەھەللىسى، سەركىچى مەھەللىسى، ئوقچى مەھەللىسى قاتارلىقلار بار.

قەشقەرنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى كۆز ئىتىپ كۆرىدىغان بولساق، تېخىمۇ كۆپ پاكىتلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەرنىڭ قول سانائىتىنى بۇنىڭدىن 5 - 6 مىڭ يىل بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە ئىلگىرى سۈرۈپ بارغىلى بولىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىگە تەۋە رايوندىكى تاش ماللام بىلەن ۋىلايەتلىك ئىككىنچى ترانسپورت شىركەتتە تۇرۇشلۇق ئورنىدىن، شۇنداقلا شەھەرگە يىراقراق يېزا خانۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى بىلەن ئوپال ئەتراپىدىن تېپىلغان زور تۈركۈمدىكى تاش پىچاق، تاش ئوغاق، تاش پالتا، ھاۋانچا شەكىللىك تاش يارغۇنچاق، يىپ ئىگىرىدىغان تاش چاقپىلەك، تۇلۇق تاش قاتارلىقلار، شۇنداقلا ساپال سايمانلاردىن خۇمۇر، كومزەك، تەشتەك، كۈپ، ئىستاكان قاتارلىقلار بار.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى قاتارلىق قول سانائەت ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان، يۇڭدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلات ۋە

مىس، تۆمۈر، قەلەي مەھسۇلاتلىرى چىققاندىن باشقا، يەنە ئۈزۈم چىققاچقا ئېچىتقۇچىلىق كەسپىمۇ خېلى ئەۋج ئالغان.

ۋېي، جىن سۇلالىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلارغىچە، سۇلېيلىقلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن خېلى بىر تۈركۈم تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە بىر قەدەر ئىلغار تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى كىرگۈزگەن. بۇ يەردە چىقىرىلغان «سۇلې كىمخابى» غەربىي دىياردا، ھەتتا ئىچكى جايلاردىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرپاندا يەر ئاستىدىن «سۇلې كىمخابى»نىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قەغەزچىلىك تېخنىكىسىمۇ ئىچكى جايلاردىن قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن.

قاراخانىلار سۇلالىسى مەزگىلىدە (840 – 1211-يىللار) ئۇيغۇرلار ۋە تۈرك مىللەتلىرى زور كۆلەملىك كانچىلىق، توقۇمىچىلىق، قەغەزچىلىك، ئەينەك، كۇلالچىلىق قاتارلىق ھەر خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان، ئوردۇكەنت — قەشقەردە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. سەمەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، خوتەنلەر قاراخانىلارنىڭ توقۇمىچىلىق سانائىتى مەركەزلىرى ئىدى. بۇ جايلاردىن چىققان مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولغاچقا، دۆلەت ئىچكى بازارلىرىنى تەمىنلىگەنىنىڭ سىرتىدا، سىرتقى ئەللەرگىمۇ چىقىرىلاتتى. قەشقەرنىڭ رەخت توقۇش، يىپەك ئىشلەش، گىلەمچىلىك، بوياقچىلىق قاتارلىق سانائىتى گۈللەنگەن. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ داڭدار ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا شۇ چاغدىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى، تۈرلىرىنىڭ 60 نەچچىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى-

مەسىلەن: ئېر (ئۈشكە)، ئاماچ (ياغاچ ساپان)، ئېدىش، ئۇلۇق (ئۇلاق)، ئاشۇق (تۆمۈر قالپاق، دوبۇلغا)؛ ئەتۈك (ئۆتۈك)، ئۈتۈك (دەزمال)، ئەرۈك (تېرە ئاشلىغۇچ)، ئولۇن (باشاقسىز ئوق)، ئىمۈردىق، ئىزلىق (چورۇق)، ئۆكىبەك (ئالتۇن، كۈمۈش ھالقا)، ئورغاق، ئەگدۈ (ئۈچى ئەگرى پىچاق، قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ)، ئۇلاتۇ (بۇرۇن ئېيتىدىغان يىپەك قولياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ)، قارس (يۇڭ چىكمەنچاپان)، كىزدىز (كىگىز)، كىۋدىز (گىلەم)، شۈتۈك (مۈڭگۈزدىن ياسالغان دۈۋەت)، كۆنەك (ئىمۈردىق)، بىيشىك (بۆشۈك)، چوزدىن ئاشىچ (مىس قازان)، تاغار، كەركە (كەكە)، كۆركە، (ياغاچ تاۋاق)، چەكرەك (يۇڭ تون چاپان)، كۆيدە (ئالتۇن، كۈمۈش ئېرىتىدىغان بوتا)، سوقۇ (سوقا، ھاۋانچا) قاتارلىقلار.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە (مىلادى 1138 ـ1218ـ يىللارغىچە)، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى سىلىق ۋە قوپالراق دەپ ئايرىشقا بولاتتى. يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرىدىكى چوڭ نەتىجە شۇ ئىدىكى يەرلىك رەڭ ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە «ئەتلەس» ئاللىبۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنىدى.

يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە (مىلادى 1514 ـ 1678ـ يىلغىچە)، قەشقەر قاتارلىق جايلار ئارقا ـ ئارقىدىن مېتال تاۋلاش مەزگىللىرىگە ئايلانغانىدى. ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، مەسىلەن: كەتمەن، ئوغاق، تۆمۈر گۈرجەك، ساپان قاتارلىق سايمانلاردا گەرچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان

بولسىمۇ، لېكىن سانى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشقان. مېتاللار دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساشقا ئىشلىتىلگەندىن باشقا يەنە باشقا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغىمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: ھەرە، ئۈشكە، رەندە، پالتا، تۆگمەن ئوقى، مىخ، چۆيۈن قازان، تاقا-ناھال، شۇنداقلا قىلىچ، نەيزە، خەنجەر، ئوقيار ئوقى قاتارلىق سوغۇق ياراقلار، چاقماقلىق مىلتىق، چاچما ئوق قاتارلىق ئوتلۇق ياراقلارنى ياساشقا ئىشلەتكەن. بۇ مەزگىلدە، باپكارلىقمۇ ئەڭ تەرەققىي قىلغان كەسىپلەرنىڭ بىرى. قول بىلەن توقۇلغان «بۆز خام» نىڭ شۇ چاغدىكى ئاساسىي ئىسىم-سېتىم سودىسىدا ۋە ئەمەلىي تۇرمۇشتا پۇلغا ئوخشاش نوپۇزى بولۇپ قالغانىدى. تاۋارلارنىڭ ئالدى-ساتتىسىدا باھامۇ شۇ خامغا سېلىندۇرۇلۇپ ھېسابلىناتتى. مۇشۇ مەزگىلدە قول بىلەن توقۇلغان رەختلەر ئۆرۈش - ئاقاقلىرىنىڭ زىچلىقى ۋە ھۆنەرىنىڭ سىلىقلىقى ئۆلچەم قىلىنىپ، تۆت دەرىجىگە ئايرىلاتتى. بىرىنچى دەرىجىلىكى «چەكمەن»، ئىككىنچى دەرىجىلىكى «تولىما»، ئۈچىنچى دەرىجىلىكى «ماتا»، تۆتىنچى دەرىجىلىكى «بۆز خام» دەپ ئاتىلاتتى. «بۆز خام» ھەم قول بىلەن توقۇلغان رەختلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىسى ئىدى. قەشقەر مۇشۇ مەزگىلدىكى «بۆز خام» نىڭ ئاساسلىق توقۇلىدىغان جايى ئىدى. يەككە ئادەم ئىشلىتىدىغان توقۇش دەستىگاھى ئورنىتىلغان دۇكانلار ئومۇملاشقان.

قول ساناەتنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشخانىلارنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. بۇ ئىشخانىلار ئەڭ دەسلەپ قول ساناەت ئاساسەن بىر قەدەر مەركەزلەشكەن جايلاردا بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، ئەڭ

بۇرۇن بىر شەكىلنى قوللانغىنى كانچىلىق، قورال - ياراق، رەخ توقۇش، كۆن - خۇرۇم، زىلچا - گىلەم توقۇش قاتارلىقلار ئىدى. ئىشخانىلاردا ھەمىشە بىردىن تارتىپ بىر نەچچىگىچە ئىشكارلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ياللانمىلىق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىن چىقىدىغان تاۋار - دۇردۇنلاردىن «خىزكىمخابى»، «جەۋھەرى گۈل»، «ئاق پاختا»، «قىزىل شايى»، «سادا گۈللۈك ياغلىق» قاتارلىق يىپەك رەختلەر ھەر قايسى جايلاردا كەڭ تارقالغان ئىدى. 1959- يىلىدىن كېيىن، قەشقەر رايونىدا تېز ئۆسۈپ بىنام ئۆزلەشتۈرۈش پائالىيەتلىرىدىنىڭ ئىلگىرى سىلجىشى بىلەن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىنىڭ ياسىلىشى كۆپەيدى ۋە ياخشىلاندى. قەشقەرنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي ئامىلى سەۋەبىدىن سوقۇلغان كەتمەنلىرىمۇ چوڭراق، نېپىزرەك، توپىغا چوڭقۇرراق ئولتۇرىدۇ؛ كەتمەننىڭ شەكلىمۇ يۇمىلاقراق، ئوغاقنىڭ بىسى تەرەپىمۇ سەل تارراق، يەڭگىل، پەقەت سەل - پەل ئېگىلگەن. ساپاننىڭ چىشىمۇ ھەجمى كىچىك، يەڭگىل، توپىغا ئولتۇرۇشى تېزرەك ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قەشقەرنىڭ تۆمۈرچىلىكى تولىمۇ گۈللەنگەن باسقۇچقا يەتكەن. 1841 - يىلى قەشقەردە كىتاب بولۇپ پۈتكەن «كىتابى غېرىب» ناملىق داستاندا كۆرسىتىلگەن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائىتىدىكى بىر قانچە كەسىپلەر ئىچىدە تۆمۈرچىلىك بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. شۇ مەزگىلدە بىر يەردە تۆمۈرچىلىك قىلغان ئۇستىلار ئۆزلىرى ياسىغان سايمانلارنىڭ ئۈستىگە ئى-

سەمالىرىنى ۋە يۇرتىنى ئويۇپ چىقىرىپ، ئىشلىگەن مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشەنچلىك، سۈپەتلىكلىكىنى كۆرسىتەتتى. بۇ مەزگىلدە تۆمۈرچىلىكنىڭ مەھسۇلات خىللىرى ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ باردى. رەڭگى، سورتى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. قولى ئەپلىك ئۇستىلار ياساپ چىققان نەرسىلەرنىڭ كىچىكلىرى يىڭنە مىخ، بىگىز، ئۇستىرا، پىچاق، ئوق باشقى، قايچا، قۇلۇپ، تاقا - ناھال، زىخ، رەندە، كەكە قاتارلىقلار بولغان بولسا، چوڭلىرى قىلىچ، نەيزە، تۆمۈر ئوق، ئوۋ مىلتىقى، ئوتلۇق قوراللار، قازان، ئاشخانا سايمانلىرى، شۇنىڭدەك دېھقانچىلىققا لازىملىق ھەر خىل قوراللار ئىدى. چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىيەنە قەشقەرنىڭ يەرلىك ماتا ئىشلەپچىقىرىشىدا گۈللەپ-ياشنىغان مەزگىل بولدى. شەھەر ئەتراپىدىكى خانىرىق ۋە يېزاۋات ئەتراپلىرى يەرلىك ماتا ئىشلەيدىغان ئاساسلىق جايلار بولۇپ قالغان. قەشقەرنىڭ يەرلىك ماتاسى شۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت ئەشياسى بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 - 20 مىڭ توپ يەرلىك ماتا روسىيىگە ئېكسپورت قىلىناتتى. ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئىمپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئۈچ ھەسسىدىن كۆپرەككە يېتىپ، روسىيە قەشقەرگە توشۇپ كېلىپ ساتقان پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سەككىز ھەسسىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى.

19- ئەسىردە، قەشقەرنىڭ قول سانائىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغىنى توقۇلغان يەرلىك ماتا، كىيىم-كېچەك جىياكۆك قىلىش، باش - ئاياغ كىيىم، گىلەم - پالاس توقۇش ۋە يىپەكچىلىك ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغىنى مېتال بۇ-

يېزىلىرى ياساش، ياغاچتىن ئۆي جاھازلىرىنى ياساش ۋە باشقا ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە بىر قىسىم قورال - ياراق ياساش، كۆن-خۇرۇمچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن يەرلىك ماتا ۋە كىيىم-كېچەك مەھسۇلاتلىرى سىرتقا سېتىلغاندىن باشقا قالغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز جايىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدايتتى.

يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە قەشقەرنىڭ قول سانائىتى خىلى كۆلەمدە راۋاج تاپتى. كەسىپلەردىن ئاساسلىقى توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق، ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، كۆن - خۇرۇمچىلىق، موزدۇزچىلىق، ئۇششاق مېتال بۇيۇملىرى ئىشلەش (جۈملىدىن تۆمۈرچىلىك، قۇيمىچىلىق، مىسكەرچىلىك تۇنىكىسازلىق كەسىپلەر)، كۇلالچىلىق، ياغاچچىلىق (جۈملىدىن ئۆي جاھازلىرىنى ياساش، قىرغۇچىلىق، قاسقانچىلىق قاتارلىقلار)، توقۇمىچىلىق (جۈملىدىن زىلچە - گىلەمچىلىك، تاغارچىلىق قاتارلىقلار)، كىگىزچىلىك، گۈل بېسىش، تىغلىق سايمانلارنى ياساش (جۈملىدىن پىچاق، ھەرە ياساش قاتارلىقلار)، ئۇلاغ جابدۇقچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساش، باش كىيىم تىككۈچىلىك، كەشتىچىلىك، كىيىم-كېچەك تىككۈچىلىك، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن كەسىپلەر بار. مەسىلەن: سوپۇنچىلىق، شامچىلىق، گۈگۈتچىلىق، ناۋاتچىلىق (جۈملىدىن ناۋات، ئەدرەك، زۇماتاڭ قاتارلىقلارنى ياساش)، شۇنداقلا ئويمىچىلىق قاتارلىقلار بار.

بۇ مەزگىلدىن كېيىن، ئىچكى رايونلار ھەمدە ئوتتۇرا

ئاسىيا رايونى زامانىۋى سانائەتنىڭ قەشقەر بازارلىرىغا بەرگەن زەربىسىگە ئەگىشىپ ئۆز رايونىمىزنىڭ بەزى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاستا - ئاستا شاللىنىپ كېتىشكە باشلىدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە قەشقەر شەھىرى ئىچىدە بىر نەچچىلا يەرلىك ماتا توقۇيدىغان ئىشخانىلار تاقىلىپ قالغان، توقۇغان يەرلىك ماتالاردىن چەكمەن، خام، چوتا، شاتىۋا ھەمدە بەقەسەم قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ يەنىلا مۇئەييەن بازىرى بولۇپ، بىر قىسمى ئۆز رايونىمىزنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى، خەلقمۇ ئىشلىتەتتى، ھەربىيلەرمۇ ئىشلىتەتتى. 1954- يىلى قەشقەر شەھىرىدە 427 ئادەم يەرلىك ماتا توقۇش بىلەن شۇغۇللىناتتى، كېيىنچە خام ئەشيا يېتىشمەسلىك، شۇنداقلا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن يەرلىك ماتا زاۋۇتتا توقۇلغان رەختكە ئورۇن بەردى. 1954 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە بوياقچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلغان، 50 دىن ئارتۇق ئادەم ئىشلەيتتى، ئاساسلىقى سودا ئورۇنلىرى ۋە توپ تارقىتىش ئورۇنلىرى ئۈچۈن ماتا بوياپ بېرەتتى. 1959 - يىلىغا كەلگەندە بوياقچىلىقمۇ ئىش توختاتتى. قەشقەر شەھىرىنىڭ سوپۇنچىلىقى، شامچىلىقى ۋە گۈگۈت ياساش كەسىپلىرى كەڭ كۆلەملىك سانائەت سوپۇنلىرىنىڭ، شاملىرىنىڭ، قاپلىق گۈگۈتلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن قەدەممۇ-قەدەم يوقىلىشقا باشلىدى. لېكىن بەزى قول سانائەت كەسىپلىرى خەلقنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. مەسىلەن: مىللىي باش كىيىملەر، كىيىم-كېچەك، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار،

ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى، كېلەم، رىشمىيە بۇيۇملىرى، ساپال بۇيۇملىرى، مىس بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىڭ رەڭگى ۋە تۈرى ھەمىشە يېڭىلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ ھەم قەشقەرنىڭ قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سەرخىللىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئاساسلىق قول سانائەت بۇيۇملىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

دوپپا: قەشقەرنىڭ كەشتىلەپ تىكىلگەن دوپپىسى شىنجاڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالدى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، يالغۇزلا كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى مۇھىم زىننەت بۇيۇمى بولۇپلا قالماستىن، ئېزىز مېھمان، قەدىردان دوستلارغا تەقدىم قىلىدىغان قىممەتلىك سوۋغىدۇر. خاتىرىلىنىشىچە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە «ئالتە تالالىق زەر زىغزىقلىق دوپپا» بار ئىكەن؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئالتە بۇرجەكلىك دوپپا» — ئالتە پارچە ماتېرىيال قوراشتۇرۇلۇپ تىكىلگەن دوپپىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، ئەنجان قاتارلىق جايلارنىڭ دوپپا نۇسخىلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ ھازىرقى نۇسخىسىنى قەدەممۇ - قەدەم شەكىللەندۈرگەن.

قەشقەر دوپپىلىرىنىڭ تىكىلىشى تولىمۇ سىلىق، تۈرلىرى كۆپ، گۈللىرى ئۆزگىرىشچان، گۈل نۇسخىلىرى ھەرخىل، ھەر ياڭزا، ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئېسىللىكىنى تولۇق كۆرسەتكەن. ئاساسلىق تۈرلىرىدىن: چىمەن دوپپا (چىمەن تاشكەن دوپپىمۇ دېيىلىدۇ)، يېشىل ئۈستىگە ئاق گۈل تىكىلگەن،

سىدام ناكۆركەم، كىردەست(+) نى ئاساسىي غول قىلىپ ئۈستىدەگە چىمەنگۈلنىڭ گۈل شاخلىرى تىكىلگەن، گۈللىرى شاخچىلار ئارقىلىق بىر-بىرىگە ئۇلانغان ياكى سىزىق ئارقىلىق ئايرىۋېتىلىپ كۆپلىگەن ئوڭ-تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلەرنى ۋە رومباھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن، چاك سىزىقلار ياكى چەكمە سىزىقلاردىن تىكىلگەن تېگى گۈللىرى ئاساسىي گۈللەر بىلەن ئۆز ئارا تولۇقلىنىپ، كۈچلۈك بېزەك ئۈنۈمىنى بېرىدۇ.

بادام گۈللۈك دوپپا: بۇ دوپپىنىڭ ئۈچ تۈرى بار، يەنى چۆچۆرە بادام دوپپا، تور بادام دوپپا، جەگۈگلى بادام دوپپىدىن ئىبارەت. بۇ دوپپىنىڭ تىكىلگەن گۈل نۇسخىلىرى، شەكلى سەل ئۆزگەرگەن ياكى سەل قوشۇلغان بادام مېغىزىغا وخشايدۇ، گۈل سىزىقلىرىنىڭ قىياپەت شەكلى خىلمۇ خىل ەم مول، جانلىق ئۆزگىرىشچان، تولاراق تېگى قارا، گۈلى ئاق، ھەيۋەت كۆركەم كېلىدۇ. ماميۇ گۈللۈك دوپپا: بۇ دوپپىنىڭ چوققا قىسمىغا سىزىقچىلىرى ماس كەلگەن تۆت گورۇپپا يۇمىلاق گۈل تىكىلگەن، چۆرىسىدە تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك ياكى يۇمىلاق شەكىللىك ماس سىزىقچىلاردىن تەركىب تاپقان تۆت گورۇپپا گۈلى بار، گۈل نۇسخىسى ھەر خىل رەڭدىكى ھەشۇت يىپتىن تىكىلگەن، ياڭزىسى ئازادە، جانلىق. كېلەم دوپپا: خۇددى كېلەم تىۋىتىگە ئوخشاش قىلىپ رەڭمۇ رەڭ گۈل بەرگىلىرى ۋە گېئومېترىيىلىك شەكىللەر تىكىلگەن مارجان دوپپا، قىز-چوكانلارنىڭ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان دوپپىلىرىنىڭ بىرى. ئۈستىگە رەڭمۇ رەڭ يۇمىلاق، ياپىلاق مارجانلاردىن ھەر خىل، ھەر ياڭزىدىكى گۈل نۇسخىلىرى قويۇلغان. گۈللىرى بەئەينى سۇپسۇزۇك شەبنەم سۈيى چۈشكەن يېڭى گۈلگە

ئوخشايدۇ. زەر دوپپا: قەشقەردە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە دوپپا، ھەم كۆپرەك چوكانلار، ئاياللار ياقتۇرىدىغان دوپپا. ئىستىرولۇق گۈل نۇسخىسى رەڭگۇ رەڭ پارقىراق نۇرىنى چاقنىتىپ، كۆرگەن كىشىنى خان - ئىسىل زادىلار زاتىدىنمىكىن دېگەن ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ. ئاق دوپپا: ئەرلەر ئەتىياز، ياز، كۈزدە ھەمىشە كىيىدىغان ئاق سۈزۈك رەخ دوپپا، ئۈستىدە قارا يىپ ياكى رەڭلىك يىپتىن تىكىلگەن ئۇششاق گۈلى بار، چاققان، ھۈزۈرلۈق، سالقىن دوپپا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە سەللە دوپپىسى، تور دوپپا، تەتىللا دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا قاتارلىق دوپپا نۇسخىلىرى بار.

قەشقەر دوپپىسى ھازىر تەرەققىي قىلىپ چەت ئەللىكلەرنىڭمۇ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن ساياھەت خاتىرە مەھسۇلاتلىرىدىن بولۇپ قالدى. 1983-يىلى ، بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ساياھەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنى باھالاش يىغىنىدا، قەشقەر نەپىس - سەنئەت كارخانىسى ئىشلىگەن چىمەن دوپپا ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى؛ شۇ يىلى مەزكۇر دوپپا مەملىكەتلىك مىللىي بۇيۇملارنى كۆرگەزمە قىلىپ سېتىش يىغىنىدا دۆلەتلىك يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مىللىي مەھسۇلاتلار ئىچىدە ئەلا سۈپەتلىك بولۇپ باھالىنىپ دۆلەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت تارقاتقان «ئالتۇن ئەجدىھار» گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشكەن.

كەشتىچىلىك: ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى قولىغا يىپ - يىڭنە ئېلىپ كەشتە تىكىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتى بار. قەشقەر شەھىرىدە ئىشلەنگەن كەشتە بۇيۇملىرىنىڭ ھۈنىرى ساز، كۈچلۈك بەدىئىيلىككە ئىگە. مەھ-

سۈلات تۈرلىرى جەھەتتىن دوپپىغا گۈل كەشتىلەشتىن باشقا كىيىم - كېچەككە رىشلىيە ئىشلەش بار، جۈملىدىن كانىۋاي تون، كانىۋاي يوپكا، كانىۋاي كۆينەك، كانىۋاي ئىچكۆينەك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىيىم - كېچەكلەرنىڭ گۈل سىزىقچىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىسى رەڭمۇ رەڭ، مول بولۇپ يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىر قەدەر تولۇق. رىشلىيە ئىشلەنگەن ياستۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە كەم بولمايدىغان مۇھىم بۇيۇم. ئۇ يالغۇزلا ئۆي ئىچىنى زىننەتلەشكە لازىملىق تىزما بۇيۇم بولۇپلا قالماستىن، يەنە يېڭى توي قىلغان قىزلارنىڭ توي چابدۇقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى. گۈل ئىشلەنگەن روماللار، جۈملىدىن ئەرلەرنىڭ بەلبېغى، كانىۋاي چاسا ياغلىق، كانىۋاي داسقان، جايناماز، كانىۋاي قول ياغلىق قاتارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى رەڭگارەڭ گۈل بەرگىلىرى نۇسخىسى ۋە گېئومېتىرىيىلىك سىزىقچىلار رەڭلىك ياكى ساددا يىپ بىلەن تىكىلگەن، بۇلار ئائىلىلەردىكى مۇھىم لازىمەتلىك بۇيۇملار. رىشلىيە ئىشلەنگەن پەردىلەردىن كىيىم ياپقۇ، مەرەپ ياپقۇ، ئىشىك - دېرىزە پەردىسى، كارىۋات ياپقۇ، كارىۋات چۆرىسى قاتارلىقلارنى كەشتىلىگەندە ئادەتتە تەكشى كەشتىلەش، يۆمەپ كەشتىلەش، كىرىست شەكلىدە كەشتىلەش، ئىلمەپ كەشتىلەش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئاستىنقى تەرىپىنى ھەر خىل گۈل نۇسخىسىدا كەشتىلەپ چىقىدۇ، بەزىلىرى دەل ئوتتۇرىسىغا ياكى تۆت بۇرجىكىنىڭ ئىچى تەرىپىگەرەك ئورۇنغا رەڭلىك يىپ بىلەن گۈل بەرگى، قۇش، كېپىنەك قاتارلىقلار سىممېتىرىيىلىك ھالدا كەشتىلەنگەن، بۇ نەرسىلەر ئۆي ئىچىدىكى مۇھىم بېزەك بۇيۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

زىننەت بۇيۇملىرى: زىننەت بۇيۇملىرى ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن ھەممىلەن تەييارلاش زۆرۈر بولغان زىننەت بويۇمى. زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ھۈنەرلىرىدىنىڭ بىرى. قەشقەر شەھىرىدە ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىكى بار. بۇ ئالتۇن-كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تاۋلاش، قېلىپقا ئېلىش، گۈل چىقىرىش، پارقىرىتىش قاتارلىق مۇھىم ئىش تەرتىپلىرى قول بىلەن قىلىنىپ كېيىن رەڭلىك ياقۇتلار ئۈستىگە قاپلىنىپ تېخىمۇ كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بولۇپ كېتىدۇ، بىز ھەم ئەنئەنىۋى كىلاسسىك ئۇسلۇبقا ھەم زامانىۋى تۈسكە ئىگە.

قەشقەر شەھىرىنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش ئورنى ۋە ئىشخانىسىنىڭ كۆلىمى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ، خىلى، رەڭگى تولۇق، تەييار مەھسۇلاتلىرى زاپاس بولۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىختىيارى زاكاس قىلىپ ياساتقىلى بولىدۇ. مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى: ئاسما ھالقا، جۈملىدىن نوگايسىمان ھالقا، تاشكەنچى ھالقا، چېچەكسىمان ھالقا، ئايبالداق ھالقا، 12 ياقۇتلۇق ھالقا، 14 ياقۇتلىق ھالقا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۈزۈك تۈرلىرىدىن قۇيما ئۈزۈك، مەنچۈزەسىمان ئۈزۈك، چەنپەنز دالىق ئۈزۈك، شاڭخەيچە ئۈزۈك قاتارلىقلار بار؛ بىلەيزۈكلەردىن قۇيما بىلەيزۈك، تولغىما بىلەيزۈك قاتارلىقلار بار؛ ئۇنىڭدىن باشقا چازا (چاچ قىسقۇچ)، بۇلاپكا، ياقالدۇرۇق، ئىزنەك قاتارلىقلارمۇ بار. ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىغا قاپلانغان ماتېرىياللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئې-

تەييار قىلىنىدۇ. كۆپىنچىسى ئېكسپورت قىلىنىدىغان سۈنئىي ياقۇت ياكى تەبىئىي خرۇستاللاردۇر. يەنە بىر قىسىم سۈجۈ ياقۇتلىرىمۇ بار. ئاساسلىق رەڭ تۈرى ھالرەڭ، بانان كۆك، ئوچۇق يېشىل، توق سېرىق، جىگەررەڭ، سۈس بىغىررەڭ، توق قارا، ئاق قاتارلىقلار. بۇنداق نۇر چاقناپ تۇرىدىغان ياقۇتلار ئويۇپ نەقىشلەنگەن ئالتۇن - كۈمۈش جازا ئۈستىگە بېكىتىلسە تېخىمۇ چىرايلىق كۆركەملىشىپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغاپ يەردە قويغۇسى كەلمەيدىغان قىلىۋېتىدۇ.

چالغۇ ئەسۋابلىرى: مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قەشقەردە يەنە بىر يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە كەسىپ. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى يالغۇزلا ئېلىمىز ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاۋازلىق مەھسۇلاتى بولۇپلا قالماستىن، يەنە داڭدار مىللىي قول-ھۈنەر بۇيۇمى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ياسالغان مىللىي چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ياسىلىشى سىلىق، ئاۋازى يېقىملىق بولۇپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلاردا كەڭ تارقىلىپ، كەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. بىزنىڭدىكى ئۇيغۇر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن قەشقەر راۋابى، سىملىق راۋاپ (تاشكەنت راۋابىمۇ دەيدۇ)، دۇتار، تەمبۇر، ساتار، غىجەك، داپ، چاڭ، سۇناي، ناغرا، بارابان، ساپايى، نەي، قوشۇق، تاش، خۇشتار، قالۇن، بالىمان، دولان راۋابى قاتارلىقلار بار؛ باشقا مىللەتلەرنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن قىرغىزلارنىڭ قومۇزى، قىياق، قوۋۇز قاتارلىق سازلىرى، قازاقلارنىڭ دومبۇرىسى؛ تاجىكلارنىڭ بىلىزگىمى (تاجىك راۋابى) ھەمدە ئىسكىرۇپ قاتارلىقلار بار.

بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كۆپى ئۈجمە ياغىچى بىلەن كالا سۆڭىكىنى ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىدۇ، گەۋدىسى، دەستىسى، بېشى قاتارلىق جايلارغا ھايۋان سۆڭەكلەردىن گۈزەل ۋە مول مەزمۇندارلىق مىللىي نۇسخا بېزىلىپ، چالغۇ ئەسۋابىنى تېخىمۇ مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە قىلغان. 1983-يىلى قەشقەر شەھەرلىك نەپىس سەنئەت كارخانىسىنىڭ ئىشلىگەن راۋابى چاڭشادا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۈنەر-سەنئەت سېلىشتۇرۇپ باھالاش يىغىنىدا شەرەپ بىلەن دۆلەت يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى، دۆلەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتى بەرگەن مۇنەۋۋەر مەھسۇلات نامىغا ئېرىشىپ «ئالتۇن ئەجدىھار» گۇۋاھنامىسىنى ئالغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىرىم پەقەت قەشقەر شەھىرىنىڭ بىپايان دېڭىزدىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئوكيانىنىڭ بىر نەچچە دولقۇن مەۋجىدۇر. قەشقەر شەھىرىنىڭ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى كۈنسېرى يۇقىرى ئۆرلەپ، ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭ تۈسى، روشەن خاس ئۇسلۇبى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىلا كەڭ كۈشادە سېتىلىپ قالماستىن، بەلكى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى زاتلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا چوڭقۇر ئېرىشتى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن ئومۇمىي بايان

ۋاڭ شى ياڭ

قەشقەر شەھىرى 1952 - يىلى 5 - ئايدا تەستىقلىنىپ قۇرۇلغان، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە قاتناش مەركىزى؛ 1984 - يىلىنىڭ بېشىدا B دەرىجىلىك ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. 1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يەنە جۇڭگودىكى تارىخى مەشھۇر مەدەنىي شەھەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلگەنلىكى ئېلان قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبى بۇرجىكىگە توغرا كېلىدىغان قەشقەر شەھىرى جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر چېگرا شەھەر بولۇپ، شەرقىدىكى تارىم ئويمانلىقىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ، غەربىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگە يۆلىنىپ تۇرىدۇ. خۇددى «كاشىغار» دېگەن نامىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىكى «قاشتېشىدەك جاي» غا ئوخشاش قارلىق تاغ بىلەن پايانسىز دېڭىزنىڭ ئارىلىقىغا نەقىش قىلىنغان ياپيېشىل سۈزۈك قاشتاشتۇر.

قىزىل دەرياسى بىلەن تۈمەن دەرياسى قوينىغا ئېلىپ تۇرغان بۈئۈن كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان غەربىي چېگرادىكى چىمەنزار شەھەر 96.3 كۇۋادرات كىلومېتىرلىق بوس-

تان ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ، قەدىمدىن بېرى «ھۆل - يېغىنى جايىدا، ھاۋاسى يېقىملىق»، «ئېتىز - ئېرىقلىرى بۆك-باراقسان، يەل-يېمىشلىرى مولچىلىق» (شۇەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دىن) لىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. پۈتۈن شەھەرنىڭ يەر شەكلى شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس، شەھەر رايونىنىڭ مەركىزى دېڭىز يۈزىدىن 1285 مېتىر كېلىدۇ. يەرشارائىتى ئېگىز، مەنزىرىسى گۈزەل. مۆتىدىل بەلباغنىڭ تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق قۇرغاق كېلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ، تۆت پەسىل ئېنىق پەرق ئېتىدۇ، ياز ئۇزۇن، قىش قىسقا، يازدا بەك ئىسسىق بولمايدۇ، قىشتا قەھرىتان سوغۇق يوق، ساياھەتنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەپلىك جايى. 1987 - يىلىنىڭ ئاخىرى ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، پۈتۈن شەھەردە 214 مىڭ نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 74.87 پىرسەنتىنى، خەنزۇلار 25.14 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خۇيزۇ، ئۆزبېك، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق 17 مىللەت بار. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى خۇددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك قەشقەرنى ئېچىش ۋە گۈللەندۇرۇشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئورتاق ئالماقتا.

قەشقەر شەھىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر قەدىمى شەھەر، يازما خاتىرىسى بولغان چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە 2100 يىلدىن ئاشتى، ئورنى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا توغرا كەلگەچكە، قەدىمدە، مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو ئوچاستكىسىدىكى جەنۇبىي، شىمالى، ئوتتۇرا يوللىرىنىڭ غەربتە بىرلىشىدىغان باش تۈگۈنى بولغان؛ دۆلىتىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دې-

ڭىمىز قاتنىشى كەڭ كۆلەمدە ئېچىلىشتىن بۇرۇن، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىن مىلادى 16 - ئەسىرگىچە بولغان 2000 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق يىللار داۋامىدا بۇ جاي ھەم جۇڭگو بىلەن غەرب قاتنىشىنىڭ كېكىردىكى ۋە تۈگۈنى، ھەم ياۋروپا - ئاسىيا ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ھەر خىل تاۋارلارنىڭ توپلىنىدىغان، تارقايدىغان ۋە يۆتكەيدىغان بېكىتى بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي زېمىنىدىكى ئەڭ بۇرۇن ئېچىلغان خەلقئارا بازار ۋە بوسۇغا دەپ ئاتالغانىدى، بۇنىڭ تارىختىكى ئورنى ۋە رولى بۈگۈنكى دۇنيادىكى مەشھۇر سودا شەھەرلىرىدىن كەم تۇرمايتتى. ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى يەنە بۇ يەردىكى ھەر خىل قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەچكە، ئېلىمىزنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىن ئارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكىچە بۇجاي ئىزچىل تۈردە دۆلىتىمىزنىڭ غەرب دىياردا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ھەربىي ۋە دىنىي مەركىزى بولۇپ كەلدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي شىمالىدا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا زور ۋە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغانىدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل- يېزىقى، ئەدەبىيات- سەنئىتى، ئۆرپ- ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى، تۈرلۈك قۇرۇلۇش - بىناكارلىقنىڭ تەرەققىياتى تارىخىدا، ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى قاتارلىق بىر قاتار زور جەھەتلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگو ۋە چەتئەللىك زاتلارنىڭ «قەشقەرگە بارمىغىچە، شىنجاڭغا بارغاندەك بولمايدۇ»- دەپ ئورتاق

ئېتىراپ قىلىشنى ھەرگىزمۇ بىكار گەپ دېگىلى بولمايدۇ؟ ھالبۇكى، قەشقەر شەھىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى 328 شەھەر ئىچىدىن 62 دۆلەت دەرىجىلىك مەشھۇر تارىخىي مەدەنىي شەھەر قاتارىغا كىرگۈزۈلۈشىمۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس. يىپەك يولىنى قايتا جانلاندۇرۇش دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك يۈكسىلىۋاتقان ۋەزىيىتى ئاستىدا، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش دېرىزىسىنى يەنە ئېچىش ئۈچۈن، «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» قەشقەر شەھىرىمۇ بىر قاتار ئالدىنقى تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئوبدان پۈتتۈردى، ئىچكى - تاشقى تەرەپكە قىلىدىغان ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالاقىسىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇردى، قەشقەر شەھىرى ئۆزى ئۈچۈن شۇنداقلا جۇڭگو ئۈچۈن تېگىشلىك يېڭى تۆھپىسىنى قوشقۇسى!

ھازىرقى ھالەتنى پۇختا ئىگىلەپ، كەلگۈسىنى ئوبدان مۆلچەرلەپ، تارىخ تەرەققىياتىنى چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئاساس سېلىش ئۈچۈن، بۇ ماتېرىيال كۆپچىلىككە قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، شەھەر ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى، ئاھالىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، شۇنداقلا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق ئاساسىي ئەھۋاللارنى تەمىنلەپ بېرىدۇ، گەرچە بۇ بىر ئۈزەرەك چۈشەنچە بولسىمۇ، يىل تەرتىپى بويىچە بىر بىرلەپ بايان قىلىپ ئۆتمەكچىمەن. ئىگىلىگەن ماتېرىيال ۋە تەتقىقات سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن، نامۇۋاپىق جايلىرى كۆپ بولۇشى مۇمكىن، ئەھۋالنى بىلىدىغانلارنىڭ تۈزىتىپ قويۇشىنى ئۆتۈنىمەن.

قەشقەرنىڭ ئىپتىدائىي ئاھالىلىرى ۋە مەدەنىيىتى

بۇنىڭدىن 6 ـ 7 مىڭ يىل بۇرۇنلا، قەشقەر ئەتراپلىرى سىپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي مەدەنىيەت بەلگىسى قىلغان

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كىرىپ بولغانىدى. بۇ بۇرۇنلا ئارخېئولوگىيىلىك يېڭى بايقاشلاردىن ئىسپاتلانغانىدى. 1956- يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاشمولىلا دېگەن جايدا تاشيول ياساۋاتقاندا ئىككى يېرىم مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى يەر ئاستى تاش قاتلىمىدىن بىر دانە تۈۋى ئۈچلۈق كۈلرەڭ ساپال كومزەك چىققان، بۇ شەنشىنىڭ ياڭشاۋ مەدەنىيىتىگە ئائىت (يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ) يەردىن قېزىۋېلىنغان ساپال كومزەك بىلەن شەكىل جەھەتتىن ئازراق پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئاغزى كىچىك، گىرۋىكى قېلىن، بويىنى ئىنچىكە، تۈۋى ئۈچلۈق بولۇش تەرەپلىرى ئۆز ئارا ئوخشايدۇ. 60- يىللارنىڭ بېشىدا، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 28 كىلومېتىر جايدىكى خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن يەنە قىزىل ساپالدىن ياسالغان ئىككى دانە چاقپىلەك تېپىلغان، بىرسىنىڭ شەكلى خۇددى كىچىك توقاچقا ئوخشايدۇ، يەنە بىرسىنىڭ شەكلى شاپتۇلغا ئوخشاۋراق كېتىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يىك ئورنىتىدىغان تۆشۈكى بار ئىكەن، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىشىچە بۇمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ مىراس ئىكەن. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىي يادىكارلىقنىڭ زور تۈركۈمدە تېپىلىشى 1972- يىلى 7- ئايدا بولدى، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 50 نەچچە كىلومېتىر يىراقتىكى ئوپالدا، ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى، ئاقتالا، ئوڭغۇلۇق، قورۇقتالا ۋە دۆۋدىلىكتىن ئىبارەت تۆت ئورۇندىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى كەينى - كەينىدىن قېزىپ چىقاردى، بىر - بىرىگە تۇتاشقان بۇ تۆت ئورۇندىكى خارابىلاردىن سۈركەپ ياساشنى ئاساسىي

بەلگە قىلىنغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت زور تۈركۈمدىكى چوڭراق مىراسلار قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تاش پىچاق، تاش ئوغاقلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى خېلىلا يۇقىرى، ياسىلىشىمۇ خېلى سىلىق. تاش پىچاقنىڭ تۆشۈكى يوق ھىلال ئاي شەكلىدە، تاش ئوغاقنىڭ بېلى يايى شەكىللىك، ئىچى بىسلىق بولۇپ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يىنشۈيىدە ئۇچرىتقان تاش ئوغاق بىلەن شەكلى ۋە ياسىلىشى بەكمۇ ئوخشايدۇ؛ باشقىلاردىن تاش پالتۇ، تاش تۇتقۇچلۇق ياغۇنچاق، تاش چاقپىلەك، شارسىمان تاش ۋە شۇنىڭدەك ساپال سايمانلاردىن كومزەك، ھېجىر، تەشتەك، كۈپ، ئىستاكان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بار. 1978- يىلى ھازىرقى قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى ۋىلايەتلىك 2- ترانسپورت شىركىتىنىڭ قوروسىدا قۇرۇلۇش قىلىۋاتقاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش قورالدىن يەنە ئۈچ دانە تېپىلدى، بۇنىڭ ئىككىسى تاش پالتا، بىرسى ئىشلىتىپ گاللىشىپ كەتكەن كەتمەنگە ئوخشايدۇ، شەھەر رايونى تەۋەسىدىن تېپىلغان بۇ بىر قانچە مەدەنىي مىراسلار مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

شىنجاڭغا ئائىت سىپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي بەلگە قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ قەشقەردىن تېپىلىشى چىڭخەي، گەنسۇ، نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇل ۋە شەرقىي شىمالنىڭ شىمالىي قىسمى قاتارلىق ئۆلكە، رايونلاردىكى شۇ تۈردىكى ئىزلارنى تىررىتورىيە جەھەتتىن بىر-بىرىگە تۇتاشتۇردى، تۈرلىرىمۇ بىردەك. بۇ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6 ـ 7 مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ يەردە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىپتىدائىي ئادەم-

لەر توپىنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسى بىلەن مەلۇم مەنبەلىك باغلىنىشى مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۈگۈنكىچە شىنجاڭدا بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلار تېخى تېپىلمىدى، مانا بۇمۇ بۇ يەردىكى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن غەربكە كۆچكەن بۇ ئىپتىدائىي قەبىلىلەر، ئاساسلىقى دەسلەپكى چىن دەۋرىدە شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي دائىرىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان چاڭ قەبىلىلىرىدىن ئىدى، كېيىنچىرەك تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىن خېشى كارىدۇرىدا ئەسلىدە ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم ساكلار (جۇڭگو تارىخنامىلىرىدا يۈن ئۇرۇقلۇق رۇڭلار، غەربنىڭ تارىخنامىلىرىدا «ساكا» ياكى «ساك» لار دېيىلگەن) قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تېرەك داۋىنىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىپ، ئورتاق ھالدا بۇ بوستانلىقنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئاھالىلىرىدىن بولۇپ قالغان.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جىمەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 976 ـ يىلىدىن 922 ـ يىلىغىچە) غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىپ غەربىي دىيارغا بارغىنىدا، «كوئېنلون تېغىنىڭ ئېتىكىدە، قىزىل دەريانىڭ كۈنگەيىدە قونغان» («مۇتيەنزى» تەزكىرىسى). قەدىمكى كىتاب «تاغ ـ دېڭىزلار دەستۇرى» دېمۇ: «غەربىي دېڭىز (قەدىمكى لوپنور) نىڭ جەنۇبىدا، كۆچمە قۇم (تەكلىماكان قۇملۇقى) نىڭ ياقىسىدا، قىزىل دەريانىڭ ئارقىسىدا، قارا دەريانىڭ ئالدىدا بىر چوڭ تاغ بار، نامى كوئېنلۇن تۆپىلىكى دېيىلىدۇ» دەپ

خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «قىزىل دەريا» دېگىنى، بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. دەريانىڭ سۈيى قوڭۇر، قىزىل رەڭلىك قۇم - لاتقىلارنى ئېقىتىپ ماڭىدىغانلىقى سەۋەبىدىن مۇشۇنداق ئاتالغان. ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن تارتىپ، تاڭ سۇلالىسىغا قەدەر خەنزۇچە تارىخنامىلەرنىڭ ھەممىسىدە قىزىل دەريا خاتىرىگە ئېلىنغان. تۈركلەر غەربىي دىيارغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىنمۇ يەنىلا قىزىل دەريا دەپ ئاتىلىۋەرگەن. يۈەن، مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدا «ئورۇنئوسۇ دەرياسى» دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ مەنىسى يەنىلا قىزىل دەريا دېگەن بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغان جۇ كىشىلىرىنىڭ قەدىمى قەشقەرگە يەتكەن. بۇ چاغدا يەرلىك كىشىلەر «ئوت، سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان» كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان ھەمدە بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەنمۇ قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان مۇقىم ماكانلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى باشلىغانىدى.

ئاۋۋالقى چىن مەزگىلىدە، ئېلىمىز تارىخىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان چۇنچيۇ بەش زومىگەرنىڭ بىرى بولغان چىن موگۇڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 659 - يىلىدىن 620 - يىلغىچە) نىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى بۈگۈنكى قەشقەرگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا ياۋروپا بىلەن ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى

يىپەك سودىسىمۇ ئاللىقاچان باشلانغانىدى. يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان ياكى ھېچبولمىغاندا شەھەر سېپىللىرىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى ئورۇنلىنىپ بولغانىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 329 — 328- يىللار ئارىلىقىدا، قەدىمكى گرېتسىيە ماكدون خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئىسكەندەر لەشكەر تارتىپ شەرققە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرىنىڭ كۆچى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى قەشقەر قەلئەسىگە يېتىپ كەلگەنىدى. 11- ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىردە دەسلەپ قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

ئىككى خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدە — سۇلې دۆلىتى

مىلادىدىن تەخمىنەن 128 يىل بۇرۇن، غەربىي دىيارغا ئۆتكەن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭچيەن ئۇلۇغ ياۋچىلار (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىدا) دىن دۆلىتىگە قايتاشىدا بۇ يەردىن ئۆتكەنىدى، بۇ يەر ئاللىقاچان غەربىي دىياردىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى بولغان سۇلې دۆلىتىنىڭ مەركىزى — سۇلې شەھىرى ئىدى. «خەننامە، سۇلې تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلې دۆلىتىنىڭ 1510 ئۆيلۈك، 18647 كىشىلىك ئاھالىسى، 2000 كىشىلىك ئارمىيىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە پادىشاھ، تۆرە، تۇتۇق بېگى،

گېنېرال، سەردار، باش تىماچلارنى بەلگە قىلغان بىر يۈرۈش ھاكىمىيەت ئورگانلىرى تەشكىلاتى بولغان، مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە بۇ يەر ئاللىبۇرۇن بىر قەدەر ئىلغار سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانىدى.

جۇغراپىيىلىك قاتناش ئالاقىسى جەھەتتە، سۇلې شەرققە يۈيىمىن، دۆڭقۇتان بىلەن تۇتاشسا، غەربتە ياۋچىلار پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت قازاقىستانىدا) غىچە يېتىپ باراتتى. شىمالدا ئۈيسۇنلار، سوغدىيانلار (بۈگۈنكى سوۋېت قازاقىستانىدا) بىلەن تۇتاشسا، جەنۇبتا كەشمىر ۋە ھىندىستانغىچە يېتىپ باراتتى. بۇ خىل تەرەپكە تۇتىشىدىغان ھالەت ھەققىدە جاڭچيەن ئۆتكۈر قىلىپ: «(سۇلې) غەربتە ئۇلۇغ ياۋچىلار، پەرغانە، سوغدىيانىڭ ئۆتەر يولىدۇر»، (ماتېرىيال ئېلىنغان مەنبە يۇقارقى بىلەن ئوخشاش) دەپ كۆرسەتكەنىدى. يەر شارائىتى جەھەتتە، سۇلې غەربتە پامىرغا تىرىلىپ تۇرىدۇ، شەرقتە بىپايان قۇم دېڭىزىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. غەربكە ماڭىدىغان سودا كارۋانلىرى يولبويى قۇم - بورانىنىڭ دەردىنى يەتكىدەك تارتىپ بۇ جايغا كەلگەندىن كېيىن يەنە ئالدى تەرەپتە ئېگىز پامىرنىڭ خەتەرلىك داۋانلىرى ئۇلارنىڭ ھالىقىپ ئۆتۈشىنى كۈتۈپ تۇراتتى؛ شەرققە ماڭىدىغان سودىگەرلەر دېڭىز يۈزىدىن 4-5 مىڭ مېتىر كېلىدىغان پامىر تاغلىرىدىن ساق چۈشكەندىن كېيىن بۇ بوستانلىقتا ئازراق دەم ئېلىپ يۈرىكىنى توختىتىپ، غەيرىتىنى تولۇقلاپ ئاندىن سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى تېخىمۇ زۆرۈر دەپ بىلەتتى. جاپا - مۇشەققەتلىك ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ يىپەك يولىدا ھەر قانداق بىر يۆنىلىشكە قاراپ قاتناۋاتقان ئەلچىلەر، سودا كار-

ۋانلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا سۇلې شەھىرى ئۇلارنىڭ توختاپ ئارام ئالغاچ، ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشى ئۈچۈن خوپمۇ ئوبدان كۆڭۈلدىكىدەك جاي ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نۇرغۇن ماللار بۇ يەردە قولدىن - قولغا ئۆتۈپ توپلىناتتى ھەم تارقىلاتتى. بار - يوقى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلاتتى، ھەممىسى ئۆزىگە ئېھتىياجلىق ماللارنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، مۇشۇ يەردىنلا كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتىپ كېتەتتى. شۇڭا، مەيلى ئىككى خەن دەۋرىدىكى جەنۇبىي، شىمالىي ئىككى يول بولسۇن ياكى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىنكى جەنۇبىي، شىمالىي، ئوتتۇرا ئۈچ يول بولسۇن ھەممىسى مەسلىھەتلەشكەندەك سۇلې شەھىرىنى يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو ئوچاستكىسىنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى قوشۇلۇش نۇقتىسى قىلغان. جاڭچيەن بۇ يەرگە كەلگەن چاغدا، يىپەك سودىسىنىڭ تۈرتكىسى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن سودا - سېتىق پائالىيەتلىرىنىڭ يۈكسەك مەركەزلىشىشى سۇلې شەھىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى شەھەرلەرگە ئوخشاش كۆركەم كوچىلار ۋە سودا دۇكانلىرىغا ئىگە قىلىپ، بۇ يەرنى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي بويىچە «شەھەر قاتارىغا كىرىدىغان» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش) تۇنجى خەلقئارالىق سودا شەھىرىگە ئايلاندۇرغانىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۆ 2 - يىلى) ھونلارنىڭ خانى باتىسخان خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. غەربىي خەن ھۆكۈمىتى جىڭجىنى غەربىي دىيار دۇخۇسى قىلىپ تەيىنلەپ، تۇنجى قېتىم غەربىي دىياردا غەربىي دىيار دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسى تەسىس

قىلادى. مۇشۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇلې دۆلىتى سىياسىي جەھەتتە دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە قاراشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ بۇ يەردە قۇرغان تۇڭپۇ دۇۋى دېگەن مەمۇرىي ئاپپاراتىنىڭ كونتروللۇقىغا خاتىمە بېرىلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپ ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلگىچە ھونلارنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي دىيارنى قايتا تىزگىنلەپ، يىپەك يولىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىغانىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، ھونلارنى قوغلاپ چىقىرىپ غەربىي دىيارنى قايتۇرۇۋېلىش ھەمدە شۇنىڭ بىلەن يىپەك يولىنى راۋانلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىش يەنە باشلاندى. سۇلې يىپەك يولىنىڭ بوغۇزى ۋە جان تومۇرى بولغانلىقى ھەم جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى يولنى كونترول قىلىشنىڭ مەمۇرىي مۇھىم جايى بولغانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرىدىغان تەبىئىي توساق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايدا خېلىلا ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، مىلادىنىڭ 74- يىلى باھاردا، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سىياسىيونى، ھەربىي ئالىمى، دىپلوماتى بەنچاۋ (مىلادى 32 ــ 102- يىللىغىچە) بىر يۇرۇققا بىنائەن 36 پالۋاننى باشلاپ يولۋاس ئۇۋىسىغا كىرىپ، ھونلارنىڭ سۇلېدا تۇرغۇزغان قورچاق پادىشاھىنى تىرىك تۇتۇپ، قىلىچنىڭ بىسىنى قانغا بويىماي سۇلې دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ئېلىپ، سۇلېنى بىر يولىلا تىنچىتىپ، 65 يىل ئېتىلىپ قالـ

غان يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىنى يېڭىباشتىن ئاچتى. شۇ يىلدىن تارتىپ مىلادى 91 ـ يىلىغىچە بولغان 17 يىل ئىچىدە، بەنچاۋ ئىزچىل تۈردە سۇلېنى ھونلارغا زەربە بېرىدىغان تايانچ بازا ۋە غەربىي دىياردىكى ھەر قايسى جايلار بىلەن ئالاقە قىلىدىغان چوڭ لاگېر قىلىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئىچكى قىسىمدىن چىققان سۇلې توپىلاڭچى ئاقسۆڭەكلەر ۋە سىرتتىن، يەنى يەكەن، كۇچار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، قاراشەھەر، قۇم (ئاقسۇ) قاتارلىق ھون تەسىر كۈچلىرى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت جاپالىق ، مىسلىسىز جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىغا پۈتكۈل غەربىي دىيارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەردى ۋە ئۇ يەرنى تىنجىتتى. «غەربىي دىياردىكى دۆلەتلەر ئەل بولغان كۈندىن ئېتىبارەن يالتىيۋالىدى، كىچىكتىن چوڭىغىچە شادلىققا چۆمۈپ، ئۈزمەستىن سوۋغا ـ سالاملار ئەۋەتىپ تۇردى» («كېيىنكى خەننامە. بەنچاۋ تەزكىرىسى»دىن). مىلادىنىڭ 91 ـ يىلى قىشتا، بەنچاۋ غەربىي دىيارنىڭ تۇتۇق بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ كۇچارغا كۆچىدىغان چېغىدا، غەلىبەۋەز دىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالايىتەن ئۆزىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ياردەمچىسى ـ غەربىي دىيار چاڭشىسى شۇيگەننى ئۇزۇن مۇددەت سۇلېدا تۇرۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بۇ كونا تايانچ بازىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

غەربىي خەن دەۋرىدىن بېرى سۇلې تارىم ئويمانلىقىدىكى بىرىنچى چوڭ بوستان ئىدى. «بەش خىل زىرائەت تېرىلاتتى، يەردە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەربىي ئىشلىرى خەن دىيارىغا (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-

نى دېمەكچى) ئازراق ئوخشىشىپ كېتەتتى» («خەزىنامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىن). مەھسۇلاتلىرى يېتەرلىك هالدا ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى يەنە «ئېكسپورت» قىلىپ باشقا قوشنا ئەللەرگە چىقىرىلاتتى. شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىقتىسادتا تېخىمۇ زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى، بەنچاۋ بۇ جاينى «يەرلىرى مۇنبەت، يايلاقلىرى ئاۋات» دەپ ماختىغان («كېيىنكى خەنىنامە. بەنچاۋ تەزكىرىسى» دىن). نوپۇسىمۇ راۋاجلىنىپ 2100 ئۆيلۈك 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە، ئارمىيىسى 30 مىڭ كىشىگە يەتكەنىدى. ئۇندىن باشقا كۈنلىكى بۇ جايدىن ئۆتىدىغان زور تۈركۈم سودىگەرلەر ۋە دائىمىي تۇرۇشلۇق چەت جاي مۇهاجىرلىرىمۇ بۇ جاينىڭ نوپۇسىنى جىددىي كۆپەيتتى. ماددىي مەھسۇلاتلار ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپ ۋېي، جىن دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، سۇلې دۆلىتى راسا كۈچىيىپ، ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن مەزگىل بولدى. يېقىن قوشنىلاردىن يەكەن قاتارلىق 12 دۆلەت پۈتۈنلەي سۇلې دۆلىتىگە قوشۇلۇپ كەتتى، ھەتتا شەرقتىكى جاڭيې، جيۇچۇەن رايونلىرىغىچە ھەربىي ھەرىكەت يۈرگۈزۈپ، غەربىي دىياردىكى مۇشتۇمزور دەپ ئاتالدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى سۇلې پادىشاھى چېنپەنگە خەن سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك تۇتۇق بېگى دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. بەش يىلدىن كېيىن، چېن پەن شەرقىي خەن-

نىڭ ھەربىي بۇيرۇقىغا بىنائەن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان ئۇدۇن (بۈگۈنكى خوتەن) دۆلىتىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلىبە قازاندى. مىلادى 169 - يىلىدىن كېيىن سۇلې دۆلىتى ئۆزىنى دۆلىتىمىز چوڭ، ئەسكىرىمىز كۈچلۈك دەپ چاغلاپ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بويسۇنمىدى، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي دىياردىكى ھەر قايسى ئەللەردىن 30 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر توپلاپ سۇلې دۆلىتىگە قارشى 40 نەچچە كۈن جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ غەلىبە قازىنالمىدى. شۇندىن كېيىن «سۇلې دۆلىتى پادىشاھى لىيەنشياڭ ئۆلتۈرۈلدى، ئوردىمۇ چەكلىيەلمەي قالدى» («كېيىنكى خەننامە. سۇلې تەزكىرىسى» دىن).

ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگە كەلگەندە، مىلادى 222- يىلىدىن كېيىن، ساۋۋېي ھاكىمىيىتى غەربىي دىياردا غەربىي دىيار چاڭشىسىنى تەسىس قىلىپ، سۇلې قاتارلىق دۆلەتلەرگە قارىتا بەزلەپ ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش، نەپ ئالدۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى ھەمدە سۇلې پادىشاھىغا «ۋېينى قوغدىغۇچى دۇۋان ياساۋۇل بېگى» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن ھەمدە ساۋۋېي موھۇر باسقان بەلباغ تارقىتىپ بەرگەن.

غەربىي جىن سۇلالىسى (267 - 316 - يىللىرى) دەۋرىدە، سۇلې دۆلىتىنىڭ ئىچكىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ قويۇقلاشتى، ئۆزلۈكسىز تۈردە ئەلچى ئەۋەتىپ داڭدار ئاتلار ۋە يەرلىك ماللارنى سوۋغات قىلىپ تۇردى، ئۆزىنىڭ شاھزادىلىرىنى جىن ئوردىسىغا «مەھرەم» لىككە ئەۋەتتى ھەمدە جىن ئوردى-

ـسىنىڭ سۇلى پادىشاھىغا بەرگەن «دۇۋان ياساۋۇل بېگى، چىن خاندانلىقىغا ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ» دېگەن مەرتىۋە ۋە ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى، بۇ، شەكلەن جەھەتتىن ئىچكىرىدىكى ۋاڭ - تۆرىلەرگە ئوخشايتتى.

شەرقىي جىندىن كېيىن، 324 - يىلى جاڭ جۈن ئاۋۋالقى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ 376 - يىلى ئاۋۋالقى چىن سۇلالىسىنىڭ گېنېرالى لۈيگۋاڭ غەربىي دىيارنى بويسۇندۇردى؛ 386 - يىلى لۈيگۋاڭ ئۆزىنى كېيىنكى لياڭ ۋاڭى دەپ جاكارلىدى؛ 400 - يىلى دۇنخۇاڭنىڭ سابىق ۋالىيسى لى خاۋ يەنە غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ 420 - يىلى داجۇ چۈيمىڭسۈن غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، شىمالىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 422 - يىلى سۇڭ ۋۇدى غەربىي دىيارنى يەنە بويسۇندۇردى. گەرچە تەپرىقىچىلىق كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ، ھاكىمىيەتلەر يېڭىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ قالايمىقان ۋەزىيەت ئاستىدا، سۇلى دۆلىتى بۇرۇنقىدەك يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەپرىقچى ھاكىمىيەتلەر بىلەن بىر - بىرلەپ قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ كەلگەن، يالغۇز سىياسىي جەھەتتە رەھبەرلىككە بويسۇنۇش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى باردى - كەلدىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، 435- يىلىدىن باشلاپ تاكى 512- يىلىغا قەدەر تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىپ قالغانلىرىنى ئالساق، سۇلى دۆلىتى ئىلگىرى - ئاخىر 15 قېتىم شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، گەرچە ئارىلىقتا

480 ــ يىلىدىن 563 ــ يىلىغىچە سۇلى دۆلىتى گەرچە بىرلا چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچى ئەفتالىتلار (ئاق ھۇنلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ قۇل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن قەلبىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەلپۈنۈش، بىرلىكنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىرادىسى باشتىن - ئاخىر ئۆزگەرمىگەنىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلارغىچە، سۇلى دۆلىتى خەلقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئۆگىتىشى ۋە تەسىرى ئاستىدا، زور تۈركۈمدىكى تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە بىر قەدەر ئىلغار تېرىقچىلىق ئۇسۇللىرىنى كىرگۈزگەنىدى. ئىشلەپچىقىرىلغان ماددىي مەھسۇلاتلارمۇ ئىنتايىن مول ئىدى. «يەرلىرىدىن كۆپرەك شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، گۈڭگۈرت، يىپەك - كىمخاپ چىقاتتى» («شىمالىي سۇلالىلار تارىخى — سۇلى تەزكىرىسى» دىن). توقۇمىچىلىقمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغان بولۇپ، بۇ يەردىن چىقىدىغان «سۇلى كىۋىزى» غەربىي دىياردا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

غەربىي خەن مەزگىلىدە سۇلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى سۇلى قەلئەسى ئىدى (يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ تەكتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە كۆلىمىنى دەلىللەش مۇمكىنچىلىكى يوق)، شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، سۇلى دۆلىتىنىڭ مەركىزى پەنتو قەلئەسىگە ئۆزگەرتىلگەن. بەلكىم سۇلى قەلئەسىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. پەنتو قەلئەسىنىڭ كونا ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي شەھەر رايونىدىكى ئەسكىھىسساردىكى قەدىمكى قەلئە بولۇپ،

بۇ قەلئە شەرقىي خەن دەۋرىدىكى بەنچاۋنىڭ بۇ يەرنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ جەڭ قىلغانلىقى بىلەن كېيىنكىلەرگە نام قالدۇرغان. جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىن تارتىپ سۇي سۇلالىسىغىچە خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا سۇلې دۆلىتىنىڭ پايتەختى توغرىلىق «پايتەخت سېپىلى چاسا بولۇپ، ئەتراپى بەش چاقىرىم كېلەتتى» دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، گەرچە ئۇنى ئېنىق بىلەلمىسەكمۇ، لېكىن ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ۋە مەيدانىنى ئېنىق ئېيتالىغان.

بۇ دەۋر ئىچىدە، بۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن چاڭزۇلار بىلەن ساكلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن بولغان ئارىلاشما قۇرۇلمىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ يەردىكى بىر روشەن ئالامەت شۇكى، جىن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ سۇي سۇلالىسىغىچە بولغان خەنزۇچە تارىخىي كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە «ئادەملەرنىڭ قول - پۇتلىرىنىڭ بارمىقى ئالتە ئىدى، تۇغۇلغان بالىسىنىڭ ئالتە بارمىقى بولمىسا باقمايتتى» دەپ نەقىل كەلتۈرىدۇ. دەلىللاشتىن قارىغاندا، بۇ ماھىيەتتە يەنىلا قەدىمكى چارۋىچىلارنىڭ بىر خىل ئومۇمىيۈزلۈك ئالاھىدىلىكىدۇر. ئىككى خەن دەۋرىدە بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ بەدەن شەكلى، تاشقى قىياپىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئادەملىرىدىن ئاساسەن پەرقلەنمەيتتى. لېكىن جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلاردىن كېيىن «ئىدىقۇت (تۇرپان) نىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەردىكى ئادەملەرنىڭ قاڭشىرى ئېگىز، كۆزى چوڭقۇر» ئىدى («شىمالىي ۋېي تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىن). بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، تۇرپاننىڭ غەربىدىكى سۇلې ئاھالىسى تاشقى قىياپەت جەھەتتە «كۆزى چوڭقۇر، قاڭشالىق» بولۇشتىن ئىـ

بارەت يېڭى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. روشەنكى ھىندى - ياۋروپا قان سىستېمىسىدىكىلەر ئارىلىشىشقا باشلىغان. چاڭلار ۋە ساكلاردىن قالسا، بىر يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغانلاردىن يەنە ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، خەنزۇلار ۋە ئەفتالىتلارمۇ بار ئىدى، بىراق سان جەھەتتە ئەڭ كۆپ بولغىنى يەنىلا سوغدىيانلار ئىدى. سوغدىيانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى دەريا ساھەسى (ماۋەرەئۇننەھر) دە ياشايدىغان قەدىمكى شەرقىي ئىران شىۋىسىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى مىللەت ئىدى. ئۇلار سودا قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. تاكى 11 - ئەسىرگە قەدەر قەشقەر شەھىرىگە يېقىن جايدا يەنىلا زور تۈركۈم سوغدىيانلار كەنتى ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

ئىككى خەن دەۋرىدىن بۇيان، سۇلې دۆلىتىدە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەقە بۇددا دىنىنىڭ ئېقىپ كىرىشىدۇر. ھىندىستاننىڭ بۇددا دىنى مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سۇلېغا تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ كىرىش يولى ئىككى بولۇپ، بىرسى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىن چىقىپ، ۋاخان تېغى (ئافغانىستاندا) ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ يېتىپ كېلەتتى؛ ئىككىنچىسى، ھىندىستاننىڭ ئۆز زېمىنىدىن چىقىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، شەرقىي بىلەن كىرەتتى. بۇددا كىلاسسىكلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇددىستلار ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئاغزاكى ئۆگەتكەنلىكى، بەلكى كۆپچىلىكى بۇددا مۇرىتلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى پارچە - پۇرات پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئاساسىي شەكىل قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، تاكى بەنچاۋ سۇلېدا

تۇرغان مەزگىللەرگىچە بۇ جايدا ئومۇملاشمىغانىدى. مىلادى 120- يىلىدىن كېيىن، سۇلې خان جەمەتىدىن چېن پەن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كۈيبا خاندانلىقىدا بۇددا دىنىنى قېبىل قىلىپ ئۆگىنىپ، ۋەتىنىگە قايتىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىنى مەملىكەت ئىچىدە زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىشكە باشلىدى ھەمدە دەسلەپ خەلق ئىچىدە ئېقىپ يۈرگەن دىنىنى دۆلەت دىنىغا كۆتەردى. چېن پەننىڭ تەشەببۇسى ئارقىسىدا، سۇلې دۆلىتىدە كەڭ تۈردە بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ياسالدى ھەمدە بۇددا تام سۈرەتلىرىنى سىزىدىغان بىر مۇنچە غارلار قېزىلدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرىدىن قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۈچ بۇرھان بۇددا يادىكارلىقىدىن ئىبارەت. «بۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان دۆلىتىمىزنىڭ غەربىدە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى غارلارنىڭ بىرىدۇر» («جۇڭگودىكى مەشھۇر جايلار لۇغىتى» 1107 - بەت). شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا سۇلېنىڭ بۇددا دىنى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ، ئۇدۇن (خوتەن)، كۇسەن (كۇچار)، ئىدىقۇت (تۇرپان) لار بىلەن بىر قاتاردا غەربىي دىياردىكى تۆت چوڭ بۇددا دىنى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئوتتۇرا جۇڭگودىن غەربكە ئۆتكەن مەشھۇر راھىب داۋئەن، جۇمىڭ ۋە غەربىي رايوننىڭ مەشھۇر راھىبى كوماراجىۋا، شۇنىڭدەك ھىندىستاننىڭ بۇددا ئىلمىي تەرجىمانى دامچىدو قاتارلىق كىشىلەر سۇلېدىكى بۇددا ئىزنىلىرىنى تاۋاپ قىلىپ بۇددا قائىدىلىرىدىن دەرس بەرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادى 465 - يىللىرى، سۇلې دۆلىتى

پادىشاھى شىمالى ۋېي سۇلالىسىنىڭ كاۋزۇڭخانىغا ئۇزۇنلىقى ئىككى جاڭدىن كۆپرەك كېلىدىغان بۇددا كاشاياسىنى ھەدىيە قىلىپ، پۈتۈن ئوردىنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن. مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، سۇلې دۆلىتىنىڭ بۇددا راھىبى تانمۇدات ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئىچكىرىدە تۇرۇپ دىنىي قانۇندىن دەرس بېرىپ، بۇددا دىنىنىڭ ئىچكىرىدە تارقىلىشى ئۈچۈن ئاكتىپ رول ئوينىغانىدى.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە — سۇلې تۇتۇق مەھكىمىسى

مىلادىنىڭ 563 - 567 - يىللىرىدا، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى غەربىي دىيارغا كىرىپ ماكانلىشىپ، ئەفتالىتلارنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى. سۇلې قاتارلىق دۆلەتلەر غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولۇشقا مەجبۇر بولدى. سۇلېنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي، جۇغراپىيە جەھەتتىكى مۇھىملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى قاغان قىزلىرىنى سۇلې پادىشاھلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلاشتى، يەنە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمەلدار ئەۋەتىپ سۇلې دۆلىتىنى قاتتىق تىزگىنلەپ تۇردى. سۈي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 615 - يىلى سۇلې دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تۇتۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت تەۋەلىكىگە قايتىپ كېلىشنى ئۈمىد قىلغان. بىراق ئۈچ يىلدىن كېيىن سۈي سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا تاڭ سۇلالىسى باش كۆتەردى.

635 - يىلى ۋە 639 - يىلى، سۇلې دۆلىتى ئىككى قېتىم تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەيزۇڭ لىشىمىن بىلەن كۆرۈشۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇپ غەربىي دىيارنى بالدۇراق مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ باشقۇرۇشىغا قايتۇرۇپ كېلىشىنى جىددىي ئۈمىد قىلىپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ يۈكسەك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىدى، تەيزۇڭ ۋەزىر فاڭشۈەنلىڭغا: «ئۈچ چى قىلىچىمنى ئوينىتىپ تۆت ئەتراپنى تىنجىتتىم، يىراق شەرقمۇ بويسۇندۇرۇلدى ... بىراق بۇيان (سۇلې دۆلىتىنى دېمەكچى) گۇمران بولۇش يولىغا كىرىپ قېلىپ ئۆزىنى قوغدىيالماۋېتىپتۇ، بىزنىڭ ياردەم بەرگىنىمىز تۈزۈك» («يېڭى تاڭنامە. سۇلې تەزكىرىسى» دىن) دېگەنىدى. 2 - يىلى يەنى 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى غەربىي دىيارغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىدىقۇتتا ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. 648 - يىلى سۇلې ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق تۆت بازارنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى؛ 675 - يىلى رەسمىي ھالدا سۇلې نازارەت مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، سۇلې پادىشاھىنى باش نازارەتچىلىككە تەيىنلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردىكە تامامەن پادىشاھ جەمەتى ۋارىسلىق قىلىپ كەلدى. ئۇلار مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن سۇلېدا مەمۇرىي ئىدارە قىلىش، خەلق ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزەتتى. يەر ئىجارىسى، يەر بېجى ۋە ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن ئېلىنىدىغان سودا بېجى قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋە ئارمىيىنىڭ ئارقا سەپ ئېھتىياجىنى قامدايتتى ھەمدە تۇرۇشلۇق قوشۇنغا ھەمكارلىشىپ، ئەسكەر ئېلىشىپ بېرەتتى.

سۇلې نازارەت مەھكىمىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە باراۋەر بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قارمىقىدا 15 ئوبلاست بار ئىدى. ئەنشىدىكى تۆت چوڭ نازارەت مەھكىمىسى ئىچىدە ئوبلاستلىرى ھەممىدىن كۆپ ئىدى. ھەر قايسى ئوبلاستلارغا سىشى، سىما قاتارلىق ھەر خىل مەنسەپتىكى ئەمەلدارلار قويۇلاتتى. ئادەتتە سۇلېلىقلار ئۆزلىرى ئۈستىگە ئالاتتى. تاڭشىۋەنزۇڭ دەۋرىدە پەرمان بويىچە كۇڭمۇسى (باجگىر) تەيىن قىلىنىپ، كەلگەن-بارغان سودىگەرلەردىن ئۆتۈش سودا بېجى ئېلىشقا مەسئۇل بولاتتى. باج بىلەن يەرلىك ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىراجىتى قامدىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى كۆچەپ يولغا قويۇلدى. ئەينى چاغلاردا سۇلېدا يەنە ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، يەتتە ھەربىي مەيدان ئېچىلغان، ھەر بىر مەيداننى 50 گېكتاردىن ھېسابلىغاندا بۇمۇ ئاز ئەمەس ئىدى؛ تۇرۇشلۇق ئارمىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن تەڭ، قوي، كالا بېقىش قاتارلىق باشقا قوشۇمچە كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

سۇلې نازارەت مەھكىمىسى بىلەن تەڭ ھەربىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىدىغان ئورگان سۇلې ئارمىيىسى ئىدى، ئۇنىڭغا جۇنسى (ھەربىي قوماندان) ۋە فوسى (مۇئاۋىن قوماندان) قويۇلاتتى، ئۇلارنى مەركەز بىۋاسىتە تەيىنلەپ ئەۋەتەتتى. ئۇلار ھەمىشە ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىنلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى، پۈتۈن قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى 10 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقى ئىچكىرىدىن چىققان خەنزۇ ئەسكەرلەر ۋە غەربىي

دىياردىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىنمۇ ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلار بار ئىدى. ئۇندىن قالسا يەنە سۈلې بازارگارنىزون ئەسكەرلىرى بولۇپ، جىڭشۈسى (بازار گارنىزون سىلىڭگى مەنىسىدە) قويۇلاتتى ۋە ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ سەپلىنەتتى، ئەسكەرلەر ئاساسلىقى يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئىدى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان 150 يىل (640 ـ 790) جەريانىدا، سۈلې ئارمىيىسى ۋە بازار گارنىزون ئەسكەرلىرى جەڭدە مىسلىسىز زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدى.

مىلادى 722 ـ يىلى تۈبۈت قوشۇنلىرى كۇئېنلۇن تېغىنىڭ جەنۇبىغا ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كىچىك بولۇر دۆلىتى (ھازىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىدە)، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىراقنى تىنچلاندۇرۇش قوشۇنلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنى ئىشغال قىلماقچى ۋە شۇ ئارقىلىق شىمالغا لەشكەرتارتى ئەنشىدىكى 4 بازارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. سۇلې ئارمىيىسىنىڭ فۇسىسى جاڭ سىلى بۇيرۇققا بىنائەن ئۆز قىسمىدىن 4000 ئەسكەرنى باشلاپ، كىچىك بولۇر ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە ئوڭ ـ سولدىن قاپساپ ھۇجۇم قىلىپ غايەت زور غەلىبە قازاندى، تۈبۈتلارنى «ئۇ يىلدىن - بۇ يىلغىچە چېگرىدىغا چىقالماس قىلىۋېتىپ» («دىۋان مۇئەسسەسىنىڭ ئەسلى پۈتۈكلىرى» دىن)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن بولغان يىپەك يولى قاتنىشىنى كۈچلۈك كاپالەتلەندۈرۈپ، سۈلې نازارەت (دۇدۇ) مەھكىمىسىنىڭ ھەيۋىتىنى تازا ئاشۇردى، «ئۇ تەرەپتىكى چېگرىنى قوغداپ، ئۆزىگە ئەل قىلالىغان» لىقى ئۈچۈن، 728 ـ يىلى تاڭ سۇلا-

لىسى ئەلچى ئەۋەتىپ باش ئازارەتچى قىيىتەندىكىنى سۈلھىنىڭ پادىشاھلىقىغا بېكىتتى. 739 ـ يىلى كۈزدە، سۇلې بازار گارنىزونىنىڭ جاڭ شىرۋىشىنى مېڭ لىڭچيۇ ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن شەھەردىكى خىللانغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ توپتوغرا تالاز (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تالاس شەھىرى) گە باستۇرۇپ كىرىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قوزغىغان زور توپىلىڭىنى تىنجىتتى، بۇرۇن ئەرەبلەر ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ تەھدىتى ئاستىدا قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنى كەينى ـ كەينىدىن كېلىپ باش قويدۇردى. 747 ـ يىلى سۇلې بازىرىنىڭ گېنېرالى جاۋچىزكىسى، ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن دۇخۇسى گاۋشەنجىنىڭ قوماندانلىقىدا يەنە بىر قېتىم پامىر تاغلىرىدىن ئېشىپ ئۆتۈپ تۇبوتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن كىچىك بولۇر دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. «بىر مەيدان دانقۇر (ھازىرقى پاكىستاننىڭ شىمالىدىكى دالقىت تېغى ئېغىزى) ئۇرۇشى» ئېلىپ بېرىپ تۇبوت توپىلاڭچى قوشۇنلىرىنى بىت ـ چىت قىلدى. كىچىك بولۇر ۋاڭىنى تىرىك تۇتۇپ «ئەرەبىي، تۈركەشلەردىن ئىبارەت 72 دۆلەت بۇھەيۋىسىدىن قورقۇپ، تەسلىم قىلدۇرۇلدى» (يۇقارقىغا ئوخشاش) تاڭ سۇلالىسىدا ئەنلۇشەن ـ شىسىمىڭ توپىلىڭى يۈز بېرىشنىڭ ئالدىدا غەربىي دىيار بىلەن ئىچكىرىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكىنى كۈچلۈك ھالدا قوغداپ قالدى. شۇڭا، 753 ـ يىلى سۈلھىنىڭ باش سەردارى، قوشۇمچە ياۋجىيەن ئوبلاستىنىڭ سىماسى پېيگولىياڭ چاڭئەنگە بېرىپ ئوردىغا سالامغا كىرگەن چېغىدا، تاڭشۈەنزوڭ ئالايىتەن ئۇنىڭغا بىنەپشىرەڭ

تون، ئالتۇن پېلىق تەقدىم قىلدى ۋە غالىپ ھەراۋۇل بەگ ئۇنۋانىنى بەردى.

784 - يىلى توبوتلار غەربىي دىيارغا بولغان ھەربىي ھۇجۇمىنى كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئەنشى، بەشبالىق تۇتۇق مەھكىمىلىرىنى ئىچكىرىگە چېكىندۈرۈپ كەتكەن. لېكىن، 788 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكىرىدىن چىققان راھىبى ۋۇكوڭ ھىندىستاندىن قايتىشىدا سېلىپتىن ئۆتكەندە سېلىپ پادىشاھى قوشۇمچە باش نازارەتچى فىيلىڭلىڭ بىلەن سېلىپ شەھەر گارنىزونىنىڭ جېڭ شۈسى لى ياڭنىڭ بىر يەردە تاكى 790 - يىلى پۈتكۈل غەربىي دىيار قولدىن كەتكەنگە قەدەر شەھەرنى مۇشكۈللۈك ئىچىدە پۈتۈن كۈچى بىلەن ساقلاۋاتقانلىقىنى كۆرگەنىدى. ئەنلۇشەن - شىسىمىڭلار توپىلىڭى يۈز بېرىپ 35 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كېلىپ غەربىي دىيارنىڭ ۋەزىيىتى كۈنسايىن ئوساللىشىۋاتقان بىر پەيتتە، سېلىپ نازارەت مەھكىمىسى ئارمىيە خەلقلىرىنىڭ بالدۇرقىدەكلا تاڭ سۇلالىسىغا سادا قەتمەن بولۇشى ھەقىقەتەنمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كەلكۈندەك يامراپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، سېلىپدا ۋە غەربىي دىيارنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چاڭلار، ساكلار، سوغدىلارنىڭ ئارىلاشما قانداشلىقىدىن تاشقىرى، يەنە تۈركلەرنىڭ يېڭى تەركىبى قوشۇلدى. رەڭگى - روھى جەھەتتىكى «كۆزى چوڭقۇر، قاڭشالىق» بولۇشتىن كېيىن يەنە «بەدىنىگە گۈلچېكىدىغان كۆزى كۆك» (شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دىن) بولۇشتەك يېڭى ئالاھىدىلىك قوشۇل-

دى. «ئۇلارنىڭ يېزىقى ھىندى يېزىقىدىن ئېلىنغان، ئازراق قىسقارتىلغان بولسىمۇ، ئاساسىي شەكلىسا قلاپ قېلىنغان، گەپ-سۆزلىرىنىڭ ئاھاڭى باشقا مەملىكەتلەردىن پەرقلىنەتتى» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش). مۇشۇ مىللەتلەر ئورتاق ئاچقانلىقتىن، بۇ جايلار «ئېتىز-ئېرىقلىرى باراقسان، يەل-يېمىشلىرى مولچىلىق ئىدى، سېپىتا كىگىزلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى» (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش).

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاھالە تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مۇشۇ باسقۇچ ئىچىدە يەرلەرنىڭ نامى جەھەتتىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئەسلى سۇلى دېگەن سۆز يەر ئىسمى، يەنى «سۇلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى بۇ جاي قەدىمدىن تارتىپ سۈيى ۋە ئوتىنىڭ موللىقى بىلەن نام ئالغان. تىل ئايرىمىسى تېخى تالاش-تارتىش قىلىنىۋاتقان بىر مەسىلە. مىلادى 4 - ئەسىردىن كېيىن بەزىلەر بۇ جاينى «جىشى (قاش)» دەپ ئاتاشقا باشلىغان («ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە خاتىرىلەر»گە قارالسۇن). مىلادىنىڭ 644 - يىلى تاڭ شۆەنزاڭ بۇ يەرگە كەلگەندەچۈۋېشا (قاش) دەپ خاتىرىلىگەن. يېڭى، كونا «تاڭنامە» لەردىمۇ بۇنى سۇلى دۆلىتىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قارىغان ھەمدە سۇلى پادشاھسى «جىياشى (قاش) شەھەرنى باشقۇرىدۇ»غانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇددا كالامى «توز پادشاھسىنىڭ ئەپسانىلىرى» دا سۇلى دۆلىتى «جىياشە (قاشە)» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئاھاڭلار ئەمەلىيەتتە دەل «قەشقەر» دېگەن سۆزنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئوقۇلۇشى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ قەشقەر شەھىرى ئىچىدە بۇنىڭدىن قېپقالغان ئاھاڭنى تېپىشقا

بولىدۇ. ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى بىر ئاھالە رايونى (ھازىرقى تۆت كوچا باشقارمىسىنىڭ بىرى) نىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىزچىل تۈردە «چاسا» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى بۇنىڭ ئىسپاتى. قېنى قاراپ باقايلى: جىبەشى - چۇۋېشا - جيياشە - جيياشى - چاسا - كاشى (قەشقەر) بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بارلىقىنى بىر قاراپلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «كاشى» نىڭ كەينىگە «گەر» تاۋۇشىنىڭ ئۇلىنىشى خېلى كېيىنكى ئىش. 8 - ئەسىردىن كېيىن راھىپ خۇيچاۋ بۇ جاينى «جيياشىجۈلى» («ھىندىستانغا بېرىش خاتىرىلىرى»دە) دەپ خاتىرىگە ئالغان. تاڭ دەۋرىدىكى قەشقەرلىك چاڭئەن باش راھىبى پىرخۇيلانىڭ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى «جيياشىجىلى» («ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھىي»دىن) دەپ يازغان. بۇلار ئەمەلىيەتتە بۈگۈنكى «كاشىگەر» (قەشقەر) دېگەن سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئوقۇلۇشىدۇر. دەلىللەشلەردىن قارىغادا «كايمش» دېگەن سۆز تۈرك تىلىدا «قاشتېشى» دېگەن مەنىدە. «گەر» دېگەن سۆز ئاخىر قوشۇمچىسى قەدىمكى ساك تىلىدا «رايون»، «دۆلەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (چىشىيەنلىنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار خاتىرىلىرىگە ئىزاھات»تىن). بۇ تۈرك تىلىنىڭ يەرلىك خەلق تىلى ئورنىغا ئالمىشىش جەريانىدىكى بىر خىل سىڭىشىش ھادىسىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مۇشۇنداق ئىككى خىل تىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن كاشىغار دېگەن جاي ئىسمى كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە «قاشتېشىدەك گۈزەل ماكان»، يېڭى «مۇقەددەس دۆلەت» دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

تاڭ دەۋرىدىكى سۇلېنىڭ مەركىزى بولغان جيياشى

(پەيزاۋات) قورغىنى (يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ تەكتى ھازىرقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئەمەس) بىلەن سۇلې بازىرىنىڭ تېرۇشلۇق ئورنى بىر بولۇش كېرەك. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە «سۇلې بازىرىنىڭ جەنۇب، شىمال، غەرب ئۈچ تەرىپىدە تاغ بار، قەلئە ئوتتۇرىدا، قەلئەنىڭ شەرق تەرىپىدە خەنچىڭ قورغىنى بولۇپ، ئۇمۇ دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، قىزىلدەرياسى سۇلېنىڭ غەربىدىكى قارلىق چوققىدىن باشلىنىپ، شەھەرنىڭ غەربىگە كەلگەندە بۆلۈنۈپ ئاقىدۇ. شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا كەلگەندە يەنە قوشۇلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغاندا سۇلې بازىرى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرققە 28 كىلومېتر كېلىدىغان خانۆي قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولۇش كېرەك. ئەينى چاغدىكى قىزىلدەرياسى غەربىتىن ئېقىپ كېلىپ، بۇ شەھەرنى ئىككى تارماق ئېقىنىنىڭ قوينىغا ئالاتتى. خانۆي قەدىمكى شەھىرىنىڭ مەدەنىي كونا ئىزى خېلىلا زور ئىدى، پۈتكۈل كونا ئىز شەرقتىن غەربكە 10 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئالتە كىلومېتر، يەر مەيدانى 60 كۋادرات كىلومېتر كېلەتتى. كونا ئىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چاسا شەكىللىك كىچىك قەلئە بار ئىدى، قەلئەنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 9000 كۋادرات مېتىر بولۇپ، چورىسىدە 7 چى قېلىنلىقتا سوقما سېپىل تام، قەلئەنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە بىر زەمبىرەك پوتەيى بار ئىدى. شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمال تەرىپىنىڭ ھەرقايسىسىدا بىردىن 5 چى كەڭلىكتە سېپىل دەرۋازىسى ئېچىلغان. كىچىك قەلئە ئەلۋەتتە سۇلې پادىشاھى بىلەن نازارەتمەھكىمىسىنىڭ

ھەربىي-سىياسىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان مەركىزى. قەلئە ئەتراپىدىكى خارابىلىقلار ئەينى ۋاقىتتىكى سودا - سانائەت ۋە ئاۋات ئاھالە رايونلىرى بولسا كېرەك. ئەمدى سۇلې ئارمىيىسىنىڭ ئەسكەرلىرىگە كەلسەك، ئاساسلىقى مۇشۇ شەھەرنىڭ شەرقىدىكى خەنچىگىدا تۇرغان.

سۇلېنىڭ بۇددا دىنىي ئىشلىرى تاڭ دەۋرىدە تازا گۈللەنگەن باسقۇچقا يەتكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجى زەئىپلىشىشكە باشلىغان. مىلادى 644 - يىلى تاڭشۈەنزاڭ بۇ جايدىكى بۇددا دىنىنىڭ گۈللەنگەن ھالىتىنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «بۇددا ئەقىدىلىرىگە ساداقەتمەنلىك بىلدۈرۈپ، پاراۋانلىق ئىشلىرى ئەۋج ئالغان، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بىر قانچە 100 گە يېتىپ، راھىبلار 10 مىڭدىن ئاشقان. بۇددا ماھىيانا قىسمىنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىنىدىكەن» («بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى غەربىي دىيار ماتېرىياللىرى»). ئەينى ۋاقىتتا بۇددا مەدەنىيىتى بىلەن نامى چىققان كۇسەن (كۇچار)، ئۇدۇن (خوتەن) دىن ئىبارەت ئىككى ئورۇندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىمۇ ھەرقايسىسىنىڭ 00 دىن ئاشمايتتى. راھىبلىرىمۇ ھەر قايسىسىنىڭ ئاران 5000 كىشىدىن ئارتۇقراق بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ كۆلىمى سۇلېنىا يېر دىمغىمۇ يەتمەيتتى. 690 - يىلى ۋۇزېتيەن پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا «دايۈن دەستۇرى» نى تارقاتتى ھەمدە ھەرقايسى ئوبلاستلارنىڭ دايۈن ئىبادەتخانىسى سېلىشىنى بۇيرىدى. سۇلې نازارەت مەھكىمىسى پەرمانىغا بىنائەن بۇ چاغدا 10 نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، غەربىي دىيارغا داڭ كەتكەن قەشقەر دايۈن بۇتخانىسىنى ياساتقان، ئۇنىڭ خارابىلىرى يېقىندا بايان قىلىنغان خانۈي قەدىمكى شەھەر د-

نىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى دەريا قىرغىقىدىكى يار بويىدا ئىدى. ساقلىنىپ قالغان ئىككى مۇنارنىڭ قالدۇقى ھازىرمۇ بار، كىشىلەر ئۇنى موراتىم دەپ ئاتىشىدۇ. 8- ئەسىردىن كېيىن ئەرەب ئىسلام غازاتچى قوشۇنلىرى شەرققە ھۇجۇم قىلغاندا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇچى سۇلىغا يېتىپ كەلگەن، بۇ جايدىكى بۇددا دىنى زەربىگە ئۇچراپ ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە خارابلاشتى. 727 - يىلى چاۋشەن مىللىتىدىن چىققان راھىب خۇيچاۋ غەربىي دىيارغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، كۇچار، خوتەن توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇ يەردە «بۇتخانا ۋە راھىبلار يېتەرلىك كۆپ ئىكەن» دېسە، سۇلى ھەققىدە پەقەتلا «بۇتخانا ۋە ئىبادەتخانىلار بار ئىكەن» («ھىندىستانغا بېرىشتىن رىۋايەتلەر») دەپلا بايان قىلىنغان. بۇنى 80 يىلنىڭ ئالدىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا ئاسمان - زېمىن پەرق ھاسىل بولغان.

ئوتتۇرا جۇڭگوغا داڭ كەتكەن سۇلى ئەلنەغمىسى مىلادى 5- ئەسىردىن باشلاپ ئىچكىرىگە تارقىلىشقا باشلاپ، ئىچكىرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. «سۈينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلىنىڭ سازلىرى «ئۆرەغون (تىك غوڭقا)، بەرباپ، راۋاپ، نەي، بالامان، داپ، بەل دۇمبىقى، ناغرا، جىلغۇ دۇمبىقى قاتارلىق 10 خىلدىن ئىبارەت بولۇپ، 12 كىشى بىر ئوركىستىر بولاتتى». تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە سۇلى ئەلنەغمىسىنىڭ ئىچكىرىدىكى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن ئىككى كىشى چىقتى. ئۇنىڭ بىرى، جېنگۇەن يىللىرى (629—949) دىكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ سازەندە ئۇستازى فېيشىنفۇ، ئۇنىڭ مۇھىم تۆھپىسى، بەرباپنى زەخمەك بىلەن چالىدىغان ئەنئەنىۋى چېلىش ئۇسۇلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بارمىقى

بىلەن چېكىپ چېلىشنى بىرىنچى بولۇپ كەشىپ قىلدى. بۇ بەرباپ چېلىش تېخنىكىسىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. قەدىمكى بۇ سۇلى مۇزىكانتلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ چالغۇ ئەسۋابى ۋە كۈي سەنئىتىگە قوشقان بىر مۇھىم توھپىسىدۇر. فېيشىنفۇ يەنە بىر مۇزىكا ئىجاتچىسى ئىدى. «تاڭ سۇلالە ئومۇمى كىلاسسىكلىرى»دا خاتىرلىنىشىچە، تەيزۇڭ جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرى، فېيشىنفۇ دېگەن كىشىنىڭ بەرباپنى كارامەت پەيزى چالغانلىقىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ دەسلەپكى بىردىنبىر ئىجادىيىتى «ئۆكتەملەردىن غالىپ كېلىش»، «ئوتتىكى سۇمرۇغ»، «قىزغىن رومكا كۈيى» دېگەن ئۈچ مۇزىكا بولۇپ، ئاھاڭى چىرايلىق «تەيزۇڭنى خۇشال قىلغانىدى». بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئوتتىكى سۇمرۇغ» نىڭ ئاھاڭى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، كەڭ تارقالغانىدى. يەنە بىرى: تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن يىللىرى (785—805) تاڭ ئوردىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان سۇلىلىق مۇزىكانت فېيشىڭنۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ بەرباپ چېلىشتا بەكمۇ داڭلىق ئىدى.

سۇلىلىق بۇددا دىنى ئالىمى پېرخۇيلان مەدەنىيەت، ئىلمىي مۇھاكىمە جەھەتتە قەدىمكى سۇلىغا شان - شەرەپ كەلتۈرگەنىدى. پېرخۇيلان (737 - 820 يىللار) ياش چېغىدىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن شەھىرىدىكى شىمىڭسى ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ دىن تارقاتقان، ئۇ ئاتاقلىق باش راھىپ ئىدى. ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىدىن تاشقىرى يەنە خەنزۇچە تارىخىي كىتابلار ۋە سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا كىلاسسىكلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ 25 يىل ۋاقىت

سەرپ قىلىپ خەنزۇچە 100 توملۇق «ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى» دېگەن كىتابىنى تۈزگەن. بۇ كىتاب يالغۇز بۇددا كىلاسسىكلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ئىزاھاتلارنى ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى مول تىل - ئەدەبىيات بىلىملىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخ، جۇغراپىيە، ماددىي مەھسۇلاتلار، ئاھالە ئەھۋالى ۋە ئۆرپ - ئادەتكە ئائىت زور مىقداردىكى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئىدى. كېيىنكىلەر بۇ كىتابنى «قېتىقىنىپ يېزىلغان، دېيىلمىگەن گۆزەللىك يوق» دەپ ماختىغان. ئەينى ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىدا زور تەسىر كۆرسەتكەن. ھەمدە چاۋشيەن، ياپونىيە ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى خەنزۇچە يېزىق ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان نۇرغۇن مەملىكەت ۋە رايونلارغىچە تارقالغانىدى. بۇ قەدىمكى سۇلى ئالىملىرىنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان بىر چوڭ تۆھپىسىدۇر.

خارابى تاڭ دەۋرىدىن سۇڭ دەۋرىگىچە - قارا خانىلار خاندانلىقى

قاراخانىلار خاندانلىقى (840 - 1211 يىلى) زامانى، يالغۇز قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئەڭ شانلىق دەۋر بولۇپلا قالماستىن، قەشقەرنىڭمۇ تارىخىي ئورنى جەھەتتە يۇقىرى پەللىگە يەتكەن باسقۇچ ئىدى.

مىلادى 840 - يىلى، ئەسلىدە دۆلىتىمىز قۇملۇقىنىڭ شىمالىي يايلاقلىرىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر خانلىقى، ئۇرۇش ۋە ئاچارچىلىق

تۇپەيلىدىن ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ زور بىر تارمىقى 15 قەبىلە بولۇپ، خان جەمەتىدىن چىققان پان تېكىننىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتە سۇ رايونىغا كىرىپ، ئۆزلىرىدىن بالدۇر شۇ يەرگە كەلگەن ۋە ئوخشاشلا تۈرك تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان قارلۇقلارنىڭ ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ياغمىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېرىقچىلىق ئورنىنى تەدرىجى ئىگىلىدى، شۇ ئارقىلىق بالاساغۇن (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئاق پېشىم) نى مەركەز، تالاسنى قوشۇمچە پايتەخت قىلغان قاراخانىلار خاندانلىقىنى قۇردى. پان تېكىن دۆلەت قۇرغان تۇنجى قاغان بولدى، كېيىنكىلەر ئۇنى بىلگە قادىرخان دەپ ئاتىدى.

« قارا » سۆزى، تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا قارارەڭ دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ، بۇ تۈركلەرنىڭ قارا رەڭگە بولغان چوقۇنۇشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىمۇ «قارا خان» دەپ مەنىسى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان. «قارا» سۆزى يەنە «مۇقەددەس»، «قۇدرەتلىك» دېگەن مەنالارنىمۇ بىلدۈرەتتى. ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرلەردە، خاندانلىقنىڭ چېگرىسى شەرقتە دۇنخۇاڭ (دۆڭقوتان) غا، غەربتە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىغىچە، شىمالدا باغراش كۆلىگىچە، جەنۇبتا كۇئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. بىلگە قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن خاندانلىقتا قوش خانلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى، چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خان بولۇپ، بالاساغۇندا تۇردى. خانلىقنىڭ نامىنى ئارسلان (شىر)

خان دەپ ئاتىدى؛ كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قوشۇمچە خان بولۇپ تالاس شەھىرىدە تۇردى، خانلىقنىڭ نامىنى بۇغرا (ئەركەك تۆگە) خان دەپ ئاتىدى. شىر بىلەن بۇغرا خاندانلىقنىڭ تۇتېمى قىلىندى.

893- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سامانىلار خانلىقى شۇ چاغدا ئۆزى بىلەن باشقا دىندا بولغان ۋە تېخى ئانچە قۇدرەت تاپمىغان قاراخانىلار خاندانلىقىغا ھەربىي ھۇجۇم قوزغاپ، تالاس شەھىرىنى بېسىۋالدى. خاندانلىقنىڭ قوشۇمچە خانى ئوغۇلچاق ئالدىراپ - تىنەپ شەرققە چېكىنىپ تەختىنى قەشقەرگە يۆتكىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 300 نەچچە يىل جەريانىدا، بۇ خاندانلىقنىڭ كۆپ قىسىم تارىخىي ئەھۋالى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، دىن مەركىزى بولغان قەشقەر بىلەن زىچ باغلىنىپ كەلدى.

خاندانلىقنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور ۋەقە، قەشقەرنى بىرىنچى بازا قىلىپ ئىسلام دىنىنى رەسمىي كىرگۈزۈپ، مەزكۇر خاندانلىقنى جۇڭگودا بىرىنچى بولۇپ تۈرك- ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان ئىسلاملاشقان يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. 905- يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىلار خانلىقى شاھزادىسى سىياسىي پاناھلىق ئىزدەپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى، ئوغۇلچاق كۈچ توپلاپ ئۆزىنىڭ رەقىبى سامانىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، بۇ شاھزادىنى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى نەچچە ئون كىلومېتىر كېلىدىغان ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى ھەمدە ئۇنىڭ بىر ئىسلام مەسچىتى سېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. خانلىقنىڭ سابىق چوڭ

خاقانى بازىرنىڭ ئوغلى، ئوغۇلچاقنىڭ جىيەن ئوغلى سۇتۇق ھېلىقى قاچقۇن شاھزادىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىسلام دىنىغا ئۆتتى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى قوزغاپ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن باش تارتقان ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ، 915- يىلى قەشقەردە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ چوڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، مانا بۇ تارىختىكى مەشھۇر سۇتۇق بۇغراخاندۇر.

سۇتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 40 يىل جەريانىدا، خاندانلىق چېگرىسى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويدى. قەشقەردىكى ئەزەلدىن بار بولغان بۇددا دىنىي كۈچلىرى ۋە شىمالدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى، جەنۇبتىكى ئۇدۇندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۇددا ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا بىر قانچە ئەسىر سوزۇلغان دىنىي ئۇرۇشلارنىڭ پەردىسىنى ئېچىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى تۈرك - ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاخىرقى ھېسابتا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنىڭ بىسمىللاسىنى باشلىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ 942- يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا لەشكەر چىقىرىپ سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ قولىدىن تالازنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭغا ئۇلاپلا زېمىننى داۋاملىق كېڭەيتىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، قۇدرەت تاپتۇرۇشتىن ئىبارەت بۈيۈك ئىشلىرى ئۈچۈن ئاساس سالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ قەشقەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك تېزلىك بىلەن گۈللىنىپ تەرەققىي تاپتۇردى.

955- يىلى سۇتۇقنىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلانخان قەشقەردە تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. 960- يىلى مۇسانىڭ قوللاپ - قۇۋەتلىشى ئارقىسىدا خاندانلىق تەۋەسىدىكى 200 مىڭ ئۆيلۈك، بىر مىليونغا يېقىن تۈرك ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى، ئىسلام دىنى رەسمىي تۈردە خاندانلىقنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلاندى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قارا خانىلار خاندانلىقى شۇ يىلى خەلقئارا ئىسلام دۇنياسى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىندى. 963- يىلىدىن باشلاپ ئۇدۇن (خوتەن) بۇددا ھاكىمىيىتى قارا خانىلار خاندانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى قوزغاپ، ئوردۇ كەنت قەشقەرگە بىر نەچچە نۆۋەت تېگىش قىلدى. 996 - 998- يىللىرى خوتەن بۇددا ھاكىمىيىتى قەشقەردىكى بۇددىستلارنىڭ باشلىقى نوقتىر دىشىد ئاقساقال بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرىدە زور كۆلەملىك بۇددىستلار قوزغىلىڭىنى كۆتەردى. گەرچە ھاكىمىيەت بېشىدىكى چوڭ خاقان ئەبۇل ھاسان ئارسلانخان بۇ ئۇرۇشتا قازا تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇددىستلارنىڭ قوزغىلىڭى ئاخىرقى ھېسابتا باستۇرۇلۇپ، بۇددا دىنى كۈچلىرىنىڭ قەشقەر زېمىنىدا ئۆزلۈكسىز يوقالغانلىقى جاكارلاندى. شۇندىن كېيىن خاندانلىقنىڭ چوڭ خاقانى يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1009- يىلىدىن بۇرۇن ئۇدۇن بۇددا ھاكىمىيىتىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ بولدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى قارا خانىلار خاندانلىقىنىڭ زېمىنى ۋە سىياسىي، ھەربىي كۈچى ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن مەزگىل بولدى.

1032- يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئىچكى جاڭجال يۈز بېرىپ پەيدىنپەي پار-

چېچىلىش يولىغا قاراپ ماڭدى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەرنى ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلىپ، شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خاندانلىقى ۋە غەربىي قىسىم قاراخانىلار خاندانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ھاكىمىيەت شەكىللەندى؛ ئىككى تەرەپ بەزىدە ھەمكارلىشىپ، بەزىدە دۈشمەنلىشىپ تۇردى. 1072- يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، غەربىي قىسىم خاندانلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سالجۇقلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، لېكىن قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرقىي قىسىم خاندانلىق خاقان سۇلايمان بۇغراخاننىڭ باشقۇرۇشى بىلەن، 1074 - 1110- يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە، سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردە يەنە بىر قېتىم مىسلىسىز قۇدرەت تاپتى ۋە گۈللەندى.

1124- يىلى، ئەسلى شىمالىي جۇڭگودا ياشايدىغان كىتان لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاقسۆڭىكى يالۇغ تاشى جورجىن قوشۇنلىرىنىڭ يەكلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىپ، قارا كىتان — غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى قۇردى، قۇز ئوردو (ئەسلىدىكى بالاساغۇن) نى سىياسىي مەركەز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خاندانلىقى كۈچ جەھەتتە دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي باش ئېگىپ ئەل بولدى. 1128 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىبراھىمنىڭ خانلىق ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى «تۈركمەن ئىلىك (تۈركمەن ۋاڭ)» لىققا بېكىتتى ۋە داۋاملىق قەشقەردە تۇرغۇزدى. گەرچە 1158 - يىلى مەزكۇر خاندانلىق ھۆكۈمرانلى-

رىنىڭ خانلىق ئۇنۋانى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلار خاندانلىقى تاكى 1211 ـ يىلىغىچە بولغان بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئىزچىل تۈردە غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندى دۆلىتى سۈپىتىدە تارىختا كۆرۈنگەن.

13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، تۆمۈرچىن باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى شىمالىي قۇملۇقتا باش كۆتۈرۈپ، ئاسىيانىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي ھۇجۇمى ئاستىدا، ئالتاي تاغلىرىغا جايلاشقان نايمان قەبىلىسى يوقىتىلدى. نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك 1208 ـ يىلى غەربىي لياۋغا قېچىپ بېرىپ، 1211 ـ يىلى غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. ئالدىنقى يىلى قوشۇن تارتىپ غەربىي لياۋغا قارشى چىققانلىقى سەۋەبىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خاقانى مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپنى قۇز ئوردودىن قويۇپ بەردى. مۇھەممەت قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شۇ جايدىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، مۇشۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىختا ئۇزۇل-كېسىل يوقالغانلىقى جاكارلاندى.

قۇرۇلغىنىغا 371 يىل بولغان قاراخانىلار خاندانلىقى، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىسلىسىز چوڭقۇر تەسىر قوزغىغانىدى. مەيلى قەلەم بىلەن ئىدارە قىلىش جەھەتتە بولسۇن ياكى ئەلەم بىلەن ھۇجۇم قىلىش جەھەتتە بولسۇن قاراخانىلار سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇ چاغدىكى خەلقئارا

سەھنىدە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيالىقلارنىڭ نەزەرىدە، ئۇ سۇڭ خاندانلىقىدىن قالسىلا شەرق زومىگەرى ھېسابلىناتتى، لېكىن مەزكۇر خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن تۇرمۇش كۆچۈرگەن قۇملۇق شىمالىدىكى يايلاقلىرى ۋە كېيىن كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان قەشقەرنىڭ جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىغان، گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادا زېمىننى كېڭەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا قاراخانىلار سۇلالىسىنى جۇڭگونىڭ بىر يەرلىك ھاكىمىيىتى دەپ قارىغان. بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، خاندانلىق خاقانلىرىنىڭ ئۇنۋانىنىڭ ئالدىغا ھەمىشە «تاۋغاچخان» دېگەن ئۇنۋاننى قوشاتتى، بۇنىڭ ئېنىق مەنىسى «جۇڭگو خانى» دېگەننى بىلدۈرەتتى. خاندانلىقنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرا جۇڭگو تۈزلەڭلىكىنى «يۇقىرى چىن»، قەشقەرنى مەركەز قىلغان خاندانلىق خەرىتىسىدىكى جايلارنى «تۆۋەن چىن» دەپ ئاتاپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جۇڭگو - چىندىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئائىلىنىڭ ئەزالىرى قىلغان.

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، قاراخانىلار سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن ئۇزۇن مۇددەت قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. 933 - يىلى يازدا، سۇتۇق بۇغراخان دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى لياۋ خاندانلىقىغا تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى، 940 - يىلى لياۋ خاندانلىقى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ جاۋابەن زىيارەت قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، 1068 - يىلىغىچە، لياۋ خاندانلىقىغا جەمئىي 16 قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. 1009 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان

سۇڭ سۇلالىسىغا تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەنىدى. 1088-يىلىغىچە سۇڭ سۇلالىسىغا جەمئىي 50 نەچچە قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. بەزىدە، بىر يىل ئىچىدە بىر قانچە قېتىم ئەۋەتتى. 1064-يىلى خاندانلىقنىڭ باش ئاقساقىلى توغرۇل قاراخان مەھمۇت سۇڭ سۇلالىسىغا قەشقەردىن ئەلچى كىرگۈزگەندىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ خانى جاۋجېن ئەلچىلەرنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، ئۇنىڭغا «سادىق ئىنتائەتمەن ئالتۇن قاناتلىق قاراخان» دېگەن ئۇنۋان بەرگەن. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش جەريانىدا قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۆھپىسى ئوخشاشلا ئۆچمەستۇر.

قاراخانىلار سۇلالىسى پايتەختىنى قەشقەرگە مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنتتىن پەرقلەندۈرۈش، سىياسىي ھاكىمىيەت مەركىزىلىك ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەر قەشقەرنى «ئوردوكەنت» يەنى خان شەھىرى دەپ ئاتايدىغان بولدى («تۈركىي تىللار دىۋانى»غا قارالسۇن). قەشقەر قەدىمكى شەھىرىنىڭ بۇ چاغدىكى ئورنى يەنىلا ھازىرقى خانئۆي قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدا ئىدى. «خانئۆي» تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا «خان سارىيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى قەشقەر شەھەر رايونىدىكى چاسا، ياۋاغ ئىككى چوڭ ئاھالە رايونىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئوردا كەنتىنىڭ ھەمرا شەھىرى بولۇپ، ئاھالىسى كۆپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەنىدى. تەخمىنەن خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، خانئۆي سۇ ئاپىتى ۋە ئۇرۇش بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ تەدرىجى غەرىبكە يۆتكەلدى.

بۇ دەۋردە قەشقەرنىڭ ئاھالىسى، بۇرۇنقى كۆپسانىدىكى

تۈركلەشكەن يەرلىك خەلقتىن باشقا، يەنە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خېلى كۆپ سانلىق ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇقلارمۇ قوشۇلدى. گەرچە شەھەر ئەتراپىدا يەنە سوغدى تىلى (يەنى كەنچەك تىلى) دا سۆزلىشىدىغان ۋە قەدىمكى يەرلىك شىۋىدا سۆزلىشىدىغان بىر مۇنچە كەنتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئوردو كەنتتە ۋە بارلىق رەسمىي سورۇنلاردا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى، يەنى خاقانىيە تىل - يېزىقىنى قوللىنىش شەرت ئىدى. ئىسلام دىنى قەشقەرگە رەسمىي تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ئارىسىدا ئەرەب ۋە پارس تىللىرىمۇ ئېقىپ يۈردى، يېزىقمۇ ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئەرەب يېزىقىغا ئۆزگەردى. تەرەققىياتنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بولسا قوللىنىلغان تىل — تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلدى، لېكىن يېزىقنىڭ ئورنىنى تامامەن ئەرەب يېزىقى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ روھىي ئېتىقاد جەھەتتە پۈتۈنلەي ئىسلاملاشتى، ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئەرەبلىشىشكە باشلىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلىمۇ قەشقەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ يۈزلىنىش مىلادىنىڭ 14 - ئەسىردىن كېيىن پۈتكۈل تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى قاپلىدى، قەشقەر تىلى ۋە قەشقەر يازما ئەدەبىياتىنى ئۆلچەم قىلغان بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى 16 - ئەسىردىكى شىنجاڭدا پۈتۈنلەي شەكىللىنىپ چىقتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن پارلاق باسقۇچقا كىردى، جۈملىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقىرىلەر ئايرىم - ئاي-

رىم ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆلمەس مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى يالغۇز جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىمۇ بىباھا گۆھەردۇر.

خانلىقنىڭ غەربىي پايتەختى بالاساغۇندا ئاتاقلىق ئەرباب ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان يۈسۈپ، ياش چېغىدىلا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. مىلادى 1069- يىلىدىن 1070- يىلىغىچە ئۇ 18 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 85 باب، 13290 مىسرالىق شېئىردىن تۈزۈلگەن ئۇزۇن داستان «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىپ چىقىپ، شەرقىي قىسىم خانلىقنىڭ سۇلتانى سۇلايمان بۇغراخانغا تەقدىم قىلىپ، «خاس ھاجىپ» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. شۇندىن ئېتىبارەن شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلۇپ كەلگەن. داستاننىڭ مەزمۇنىنى يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا خۇداغا ھەمدۇ سانا ۋە پەيغەمبەر چاريارلارغا مەدھىيە ئوقۇلغان، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادىل، دانا، ئىنساپلىق بولۇشىغا پەند - نەسىھەت قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەينى چاغدىكى ھەر قايسى كەسىپ، ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئەمەلىي رولىنى تەھلىل قىلغان ۋە باھا بەرگەن. ئەسەردە سىمۋول خاراكتېرلىك تۆت پېرسوناژ ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگ ئارقىلىق يۇقىرىقى مەزمۇنلار چوڭقۇر ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىنغان. ئەسەر ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنىۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن بىر - بىرىگە قاپىيىلىشىپ كېلى-

دىغان قوش مىسرالىق نەسرى شەكلىنى باشلاپ بەردى. پۈتۈن داستاننىڭ ئىدىيىسى چوڭقۇر، جۈملە شەكلى گۈزەل، قاپىيىلىرى پۇختا، ماھارەتتە پىششىق بولۇپ، ئىنتايىن يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇ يەنە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئوتتۇرا قەدىم دەۋرىدىكى سىياسەت، ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق ئۆلچىمى، پەلسەپە، تارىخ، مەدەنىيەت، دىن، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، بىلىم-كۈچ ۋە بەخت دېگەننى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىدۇ. سىياسىي ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىپ، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا قاتارلىق ھەممە كەسىپلەرنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىلھام بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يىپەك يولىغا تايىنىپ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىمۇ شائىر قىزغىن مەدھىيىلىگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بەدىئىي قىممەتكە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تۇنجى ئەدەبىي نامايەندە، ئۇ كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى، شۇنداقلا ئۈچ ئەسىردىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىدىكى «قەشقەر دەۋرى» ئۈچۈن زۆرۈر شەرتلەرنى ھازىرلاپ بەردى. بۇ داستان ئەينى ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھازىرغىچە مۇكەممەل قوليازمىسىدىن ئۈچ نۇسخا ساقلىنىپ قالغان، ئۇلار ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋېنا نۇسخىسى، ئەرەب يېزىقىدىكى پەرغانە ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت. ئىران، ئافغا-

نىستانلاردا داستاننىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. چەتئەللەردە داستاننى رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا باشلانغانىدى، 1979 - يىلدىن كېيىن دۆلىتىمىزدىمۇ بۇ خىزمەت چىڭ تۇتۇپ ئىشلەنمەكتە. 1986 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەردە مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلغان بولۇپ، بىر مۇكەممەل سىستېمىلىق «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق دۆلىتىمىزدە دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا دۇنيادىن ئۆتكەن بولۇپ، 70 يىلدىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەن، ھازىر قەشقەر شەھەرلىك 12 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ غەربىي شىمالىي يېنىدا بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ مازىرى بار.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بوۋىسى ھۈسەيىن شەرقىي قىسىم خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئىدى. مىلادىنىڭ 1058 - يىلى ئوردىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق قانلىق سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن بوۋىسى بىلەن دادىسى زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، ئۇ ئۆزى يالغۇز قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ، 10 نەچچە يىل ئىچىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى كېزىپ، ھەر قايسى جايلاردىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى، تارىخىي ئۆزگىرىشى، ئىقلىمى، ئادەملىرىنىڭ مىجەز - خۇلقى ۋە تاغ - دەريالىرىنى تەكشۈردى؛ 11- ئەسىر 60- يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ئەينى چاغدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى باغداتقا بارغان. مەھمۇت

قەشقەرى كىچىكىدىلا قەشقەر خانلىق مەدرىستە بىلىم ئالغان، ئەرەبچە ۋە پارسچىنى پىششىق بىلەتتى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۇزۇن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان ئىدى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئاڭ شەكىلتەي ساھەسىدە، بولۇپمۇ تىل - يېزىق، ئەدەبىي - سەنئەت جەھەتلەردە ئەرەبلىشىش خاھىشىنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - مەدەنىيىتىنىڭ پاكلىقىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ زور تۈركۈمدىكى بىرىنچى قول ماتېريالىنى ئۆزى شەخسەن ئىگىلىگەندىن كېيىن، 1072 - 1077 يىللىرى باغداتتا ئەرەب يېزىقى بىلەن دۇنيا بويىچە تۇنج «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈپ چىقىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئابباسىلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان. بۇ ئارقىلىق نۇر چاقناپ تۇرغان شانلىق تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىسلام دۇنياسىغا تونۇشتۇردى. بۇ لۇغەت بىزنى 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تىلى، يېزىقى، ئېرقى، تارىخى، ئۆرپ - ئادىتى، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، تىبابەت ۋە سىياسىي، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى مول بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنى بىر ئومۇم پەنلەر قامۇسى دېيىشكە بولىدۇ. دىۋانغا جەمئىي 7500 سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ جۇغراپىيە قىسمىدا خاندانلىقنىڭ زېمىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزى تۈزگەن جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىمۇ قوشۇمچە قىلىنغان. دىۋانغا 242 كۇپلېت شېئىر - قوشاق ۋە 200 دىن ئارتۇق ما-

قال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خېلى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. دىۋاندا ئىشنى سۆز - ئىبارىلەردىن باشلاپ، تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلى چوڭقۇر ئىنچىكىلىك بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىنغان، بۇ ياۋروپادا 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاندىن باشلانغان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىن 800 نەچچە يىل بالدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك تىلى گىراماتىكىسىنى ئىلمىي چۈشىنىش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇش جەھەتتە شۇ چاغدىكى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. 1266 - يىلى 8 - ئايدا، سۇرىيىنىڭ دەمەشىق شەھىرىدە قەشقەرلىك مۇھەممەت دېگەن كىشى بىرىنچى بولۇپ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى قولىيازما قىلىپ كۆچۈرگەن بولۇپ، ھازىر تۈركىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 1939 - يىلدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ياۋروپادا لۇغەتكە ۋە ئۇنىڭ ئاپتورىغا دائىر زور تۈركۈمدىكى تەتقىقاتچىلار ۋە مەخسۇس ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. 1981 - يىلدىن كېيىن دۆلىتىمىزدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۈچ توملۇق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى نۇسخىسى نەشر قىلىندى. بۈگۈن بىز يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 40 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان ئوپال تېغىدا بۇ ئالىمنىڭ مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن جايىنى ئېھتىرام بىلەن كۆرمەكتىمىز.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوقۇغۇچىسى (ياكى ئۇستازى؟) جامالىدىن ئىبنى مۇغەننا ۋە ئۇنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ جەۋھىرى، تىلىنىڭ ئۈنچە - مەرۋايىتى» دېگەن گىراماتىكا مەخسۇس ئەسىرى، شۇنىڭدەك 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئەما شائىر ئەخمەت ئىبنى

مەھمۇت يۈكنەكى بىلەن ئۇنىڭ داستانى — «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دىگەن ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى نامى بار، يۈكنەكى ئۆزىنىڭ ئەسەرىنى «ساپ قەشقەر تىلى بىلەن يېزىپ چىققان»لىقىدىن پەخىرلەنگەنىدى. ئىمام ئابدۇل غاپپار يازغان «قەشقەر تارىخى» 1070 — 1080- يىللىرى پۈتۈپ چىققان بولۇپ، كەم تېپىلىدىغان مەشھۇر تارىخي ئەسەردۇر، ھازىر ئۇنىڭ پەقەت تولۇق بولمىغان پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

يۈەن، مىڭ دەۋرىدىكى — چاغاتاي خانلىقى ۋە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىت-چىت قىلىنغان نايمان شاھزادىسى قۇتلۇق غەربىي لياۋغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن 1211- يىلى غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. شۇ يىلى قاراخانىلارنىڭ شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ قەشقەردە قازا تېپىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ يوقالغانلىقى جاكارلاندى. 1212- يىلىدىن كېيىن ئۇدا تۆت يىل ھەر قېتىملىق كۈزلۈك ھوسۇل پەسلىدە قۇتلۇق شاھزادە قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇلاڭ-تالاڭ يۈرگۈزۈپ، ھەربىي تەھدىت ۋە ئاچارچىلىق ئارقىلىق شۇ جايدىكى خەلقنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1215- يىلى كۈزدە، قۇتلۇق قىز ئوردىدا پۇت تىرەپ تۇرالماي پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ غەربىي لياۋنىڭ بايرىقىنى ئېسىپ نايمان ھاكىمىيىتىنى قۇردى.

1218- يىلى ئەتىيازدا، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ سەردارى

جەبىە نويانىنى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قۇتلۇققا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قۇتلۇق قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى، ئۆزىنىڭ نايمان ئەسكەرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىدە قوندۇرۇپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول قويۇپ بېرىپ، يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. شۇڭلاشقا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بايرىقىنى ئېگىز كۆتەرگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە قەشقەردىكى ئاھالىلەر كەينى-كەينىدىن ئۇلارغا ئەل بولدى، قۇتلۇق ئېلىشىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي شەھەرنى تاشلاپ قاچقانىدى. كېيىن موڭغۇل قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ بەدەخشان تېغىدا تۇتۇپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر موڭغۇللارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

قەشقەر چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان دەسلەپكى چاغلاردا، شەھەر ئىچىدە دارۇغاچ (نازارەتچى ئەمەلدار) تەسىس قىلىپ باشقۇردى، مەمۇرىي جەھەتتە چىڭگىزخان ئەۋەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق سىياسىئون مەخمۇت يالۋاچ باشقۇردى. 1225 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، چىڭگىزخان تەگرى تېغىنىڭ جەنۇب شىماللىرىنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بەردى. قەشقەر شەھىرى چاغاتاينىڭ ئىگىلەيدىغان زېمىنى بولدى. 1238 - يىلى مەخمۇت يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇد ئاتىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، چاغاتايخانغا ۋاكالىتەن قەشقەر قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى، تاكى 1289-يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە، مەسئۇت قەشقەردە ئىسلام

دىنىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت ئىشلىرىنى نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇپ، قەشقەردە مەسئۇدىيە ناملىق ئىسلام ئالىي مەدرىسىنى ياساتتى، بۇ يەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئەڭ كۆپ بولغاندا 1000 غا يەتتى، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئىسلام ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر خانلىق مەدرىسى مەدرىس ئاساسىدا كېڭەيتىپ ياسالغان، يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى ياۋاغ رايونى تەۋەسىدىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ تەكتى ئىدى. ئۇندىن سىرت موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەينى چاغدا قەشقەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى نېستورىيان مەزھىپىدىكى كاتولىك دىنىنىڭ 19- دىنىي رايونى قىلىنىپ، قىزىل تونلۇق باش روھانىي بۇ يەردە ئۇزۇن مەزگىل تۇرۇپ تەرىقەت ئۆتكۈزگەن.

1262- يىلىدىن كېيىن قەشقەر چاغاتاينىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ تالىشىدىغا مۇھىم تايانچ پونكىتى بولۇپ قالدى.

1264- يىلى قەشقەر زور كۆلەملىك بۇلاڭ- تالاڭغا ئۇچراپ، شەھەر رايونى دېگۈدەك خارابىغا ئايلىنىپ كەتتى، 1274- يىلى ئىتالىيە ساياھەتچىسى ماركوپولو، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قەشقەردىن ئۆتكەن چېغىدا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ جان باقمىقى ئىنتايىن مۈشكۈللۈك ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆرگەنىدى. شۇڭا 1288- يىلىدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان شۇ جايدىكى بىر قىسىم قول- سانائەتچىلەرنىڭ ھۈنەرنى تاشلاپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈر-

جەبەنوياننى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قۇتلۇققا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇردا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قۇتلۇق قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى، ئۆزىنىڭ نايمان ئەسكەرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىدە قوندۇرۇپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول قويۇپ بېرىپ، يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. شۇڭلاشقا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بايرىقىنى ئېگىز كۆتەرگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە قەشقەردىكى ئاھالىلەر كەينى-كەينىدىن ئۇلارغا ئەل بولدى، قۇتلۇق ئېلىشىشقىمۇ ئۇلگۇرمەي شەھەرنى تاشلاپ قاچقانىدى. كېيىن موڭغۇل قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ بەدەخشان تېغىدا تۇتۇپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر موڭغۇللارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

قەشقەر چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان دەسلەپكى چاغلاردا، شەھەر ئىچىدە دارۇغاچ (نازارەتچى ئەمەلدار) تەسىس قىلىپ باشقۇردى، مەمۇرىي جەھەتتە چىڭگىزخان ئەۋەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق سىياسىئون مەخمۇت يالۋاچ باشقۇردى. 1225 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، چىڭگىزخان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب شىماللىرىنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بەردى. قەشقەر شەھىرى چاغاتاينىڭ ئىگىلەيدىغان زېمىنى بولدى. 1238 - يىلى مەخمۇت يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇد ئاتىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، چاغاتايخانغا ۋاكالىتەن قەشقەر قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى، تاكى 1289-يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە، مەسئۇت قەشقەردە ئىسلام

دىنىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت ئىشلىرىنى نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇپ، قەشقەردە مەسئۇدىيە ناملىق ئىسلام ئالىي مەدرىسىنى ياساتتى، بۇ يەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئەڭ كۆپ بولغاندا 1000 غا يەتتى، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئىسلام ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر خانلىق مەدرىسى مەدرىس ئاساسىدا كېڭەيتىپ ياسالغان، يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى ياۋاغ رايونى تەۋەسىدىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ تەكتى ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەينى چاغدا قەشقەر موڭغۇل ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى نېستورىيان مەزھىپىدىكى كاتولىك دىنىنىڭ 19- دىنىي رايونى قىلىنىپ، قىزىل تونلۇق باش روھانى بۇ يەردە ئۇزۇن مەزگىل تۇرۇپ تەرىقەت ئۆتكۈزگەن

1262- يىلىدىن كېيىن قەشقەر چاغاتاينىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيەسى مەركىزىنىڭ تالىشىدىغان مۇھىم تايانچ پونكىتى بولۇپ قالدى.

1264- يىلى قەشقەر زور كۆلەملىك بۇلاڭ- تالاڭغا ئۇچراپ، شەھەر رايونى دېگۈدەك خارابىغا ئايلىنىپ كەتتى، 1274- يىلى ئىتالىيە ساياھەتچىسى ماركوپولو، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قەشقەردىن ئۆتكەن چېغىدا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ جان باقىشى ئىنتايىن مۈشكۈللۈك ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆرگەنىدى. شۇڭا 1288- يىلىدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان شۇ جايدىكى بىر قىسىم قول- سانائەتچىلەرنىڭ ھۈنەرنى تاشلاپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈر-

گەن ھەمدە 700 ئۆيلۈك قىرغىزنى قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ بوز يەر ئېچىپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرغانىدى.

1306-يىلىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە، چاغاتاي خانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن دۇۋاخان، ئەسلى چاغاتاي خانىنىڭ ئىلكىدىكى كونا زېمىنلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ، ئۇلار يۈەن سۇلالىسى بىلەن بىردەم قوشۇلۇپ، بىردەم ئايرىلىپ تۇردى. 1309-يىلى چاغاتاي خانلىقى يەنە شەرقىي، غەربىي ئىككى قىسىمغا پارچىلاندى، غەربىي قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ئېقىنى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، شەرقىي قىسمى بۈگۈنكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قەشقەر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھەربىي، سىياسىي جەھەتتىكى مەشھۇر مۇھىم جايى ئىدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى رەسمىي شەكىللەنگەندىن تارتىپ تاكى 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 200 نەچچە يىللىق جەريانىدا قەشقەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمرانى دوغرات دەپ ئاتىلىدىغان بىر موڭغۇل ئاقسۆڭەك قەبىلىسى ئىدى. «دوغرات» دېگەن بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدا «توكور» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، مەزكۇر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى بابدارخان چىڭگىزخاننىڭ ئۇرۇقداش تاغىسى ئىدى، بابدارخاننىڭ ئوغلى ئورتۇبە جەڭلەردە قايتا - قايتا خىزمەت كۆرسىتىپ پۈتى يارىلانلىقى ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن، ئۇنىڭ قەبىلىسى كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ «دوغرات» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاقساقال ئورتۇبە چىڭ-

گىزخان ئالاھىدە ئىجازەت بەرگەن باشقا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئىگە بولالىغان يەتتە خىل ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولاتتى. 1318-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى ئېسەن بۇقا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئورتۇبەنىڭ چوڭ نەۋرىسى تۇلەك قەشقەرنى، ئىككىنچى نەۋرىسى بۇراجى ئاقسۇنى ساقلاۋاتاتتى. خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئاكا-ئۇكا ئىككەيلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىنچا يايلىقىدىن ئېسەن بۇقا خاننىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئۇنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىقىغا كۆتەردى، بۇنىڭ بىلەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەسلىدە بار بولغان يەتتە خىل ئىمتىيازدىن تاشقىرى، يەنە ئىككى يېڭى ئىمتىياز قوشۇلدى. 1349-يىلى، تۇلەك ئىسلام دىنىنى يىلتىزى چوڭقۇر بولغان قەشقەردە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى؛ ئۇنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، 1352-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى ھەمدە ئۆزىگە قاراشلىق 160 مىڭ موڭغۇللىرىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرىي بۇيرۇق چۈشۈردى، شۇندىن ئېتىبارەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى — ئىسلاملىشىشى رەسمىي باشلاندى.

1363-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلدى، تۇلەكنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى — كامالىدىن زور كۆلەملىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 18 ئوغلىنى بىر كېچىدىلا قىرىپ تاشلىدى. پەقەت كەنجى ئوغلى قىدىر خوجىنى بۇراچىنىڭ ئوغلى ھۇدەيدا قەشقەرگە يوشۇرۇپ قويغاچقا ئۆلۈمدىن ئامان قالدى.

1388 ـ يىلى، ھۇدەيدا قەشقەردە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى قىدىر خوجىنى يۆلەپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانلىقىغا كۆتەردى، دوغرات جەمەتىنىڭ ئىمتىيازى 11 خىلغا يەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەرگە مېھىردىبانلىق قىلىۋاتقان دوغرات قەبىلىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى (پايتەختى ئېلى ئەتراپىدا) نىڭ ئەمەلىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇ جايدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرا جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە قويۇق ئالاقە ئورناتقان بولۇپ، ھۇدەيدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زور خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرى سۈپىتىدە مىڭ خاقانى جۇيۈەنجاڭ بەرگەن ئۇنۋان ۋە مۇكاپاتىغا ئېرىشكەنىدى.

1389 ـ يىلى ھۇدەيدانىڭ ئوغلى سەيىد ئەخمەت ئاتىسىغا ۋاكالىتەن قەشقەرنى باشقۇرغانىدى. يەرلىك يۇقىرى قاتلام دىندارلار بىلەن كېلىشەلمەي ئېلىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قەشقەر مۇشۇ يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار تەرىپىدىن سەمەرقەند ھاكىمىيىتىگە ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىلدى. بۇ ئەھۋال ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 40 يىلغىچە داۋاملاشتى. 1429ـ يىلى سەيىد ئەخمەتنىڭ ئوغلى سەيىد ئەلى لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، 1432 ـ يىلى كۆزدە دوغرات قەبىلىسىنىڭ كونا تەۋەلىك زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 1457 ـ يىلى سەيىد ئەلى ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مەخمۇت ھەيدەر مىرزا 1464 ـ يىلى قەشقەردە ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

1483ـ يىلى مەخمۇت ھەيدەرنىڭ جىيەن ئوغلى ئابابەكرى

تاغىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ قەشقەرنى تارتىۋالدى ھەمدە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئاشكارا بۆلۈنۈپ چىقىپ، قەشقەرنى سىياسىي مەركەز قىلغان ھالدا، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىككى دەريا ئارىسى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كاتتا «قەشقەر خانلىقى» نى قۇرۇپ، ئۆزىنى قەشقەرنىڭ سۇلتانى دەپ ئېلان قىلدى. بۇ چاغقا كەلگەندە ئالىبۇرۇن پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلىشىپ بولغان چىڭگىزخاننىڭ شەرەم تۇغقانلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى دوغرات موڭغۇل قەبىلىسى ھەم قەدىمىي مۇستەقىل بولغان ۋە ئەڭ قۇدرەت تاپقانىدى.

1514 - يىلى ئەتىيازدا، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىۋاستە ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان سەئىد ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىز بېسىپ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ ئابابەكرىگە ھۇجۇم قىلدى، قەشقەر خانلىقىنىڭ بەربات بولغانلىقى جاكارلاندى. سەئىدخان يەكەننى پايتەخت قىلىپ 164 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن خانلىقىنى قۇردى، قوشۇمچە پايتەخت قىلغان قەشقەر ئىزچىل تۇردەخان جەمەتىنىڭ پەرزەنتلىرى تەرىپىدىن ساقلاپ كېلىنگەن بولۇپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. 1678 - يىلى يەكەن خانلىقى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە موڭغۇل خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

بۇ بىرمەزگىلدە قەشقەردە قەدىمكى شەھەرنىڭ تەرەققىياتى، قاراخانىلار دەۋرىدىكىدىن كۆپ ئاستا بولدى. چىڭگىزخان قەشقەرنى ئېلىشتىن بۇرۇن، نايمان شاھزادىسى قۇتالۇقنىڭ دەپسەندە قىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. موڭغۇل

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە، كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ياخشى كۆرىدىغان موڭغۇللار شەھەر ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەھمىيەت بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى تېخى بۇ رايونلاردا ھەمىشە ئۇرۇش قوزغاپ تۇراتتى. قەشقەر خانلىقى ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يەپ تويماس ھۆكۈمران، خەلق ئىچىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش بايلىقلارنى زور مىقداردا بۇلاش ئۈچۈن، قەشقەر شەھەر ئىچىدە كەڭ كۆلەملىك يەرلەرنى قېزىپ بايلىق ئىزدەش شۇملۇقى بىلەن شۇغۇللاندى، بىر قانچە قېتىملىق ۋەھشىيانە بۇزغۇنچىلىق نەتىجىسىدە، شەھەر ئىچىدە ھەممە يەر ۋەيرانە ئەسكى تاملىققا ئايلىنىپ، خىش - كېسەك پارچىلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەندى، شەھەر سېپىللىرى تامامەن كاردىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئابابەكرى سىياسىي مەركىزىنى تۈمەن دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن تۈمەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۈگۈنكى جايغا كۆچۈردى. يەكەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سىياسىي مەركىزىنى ئەسلىدە قەشقەرگە قويۇش كېرەك ئىدى، بۇ شەھەر تېخى ماغدۇرىغا كەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن يەكەننى پايتەخت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى مۇناسىپ ھالدا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. خانلىقنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرى، يەنى ئېلىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى چاسا ۋە ياۋاغ ئىككى كوچا باشقارمىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، تۆت ئەتراپىدا سوقما سېپىل بار ئىدى. شەھەر رايونى «يۈمىلاقمۇ ئەمەس، تۆت چاسىمۇ ئەمەس، ئايلانمىسى ئۈچ چاقىرىم يەتتە پۇڭدىن ئار-

تۇقراق كېلەتتى، شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە ئىككى دەرۋازا، غەرب، جەنۇب ئىككى تەرىپىنىڭ ھەر قايسىسىدا بىردىن دەرۋازا بولۇپ، شەھەر ئىچىدە ئۆيلەر زىچ، كوچىلار ئۇزۇنىغا، توغرىسىغا كېرەلىشىپ كەتكەنىدى» («ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تەزكىرىسى» 7 - تومىدىن).

قاراخانىلار سۇلالىسىدىن بۇيان، قەشقەر تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ مەركەزلەشكەن جايىغا ئايلانغانىدى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىمۇ بۇ جايىنى بۆشۈك قىلىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، يەنە زور مىقداردىكى موڭغۇللار، ئايمانلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن بۇ يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئىسلام مىللەتلىرى بۇ جايدىكى تۈركلەر، يەنى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى. يەكەن خانلىقى قۇرۇلغان 16 ئەسىردە بىرلىككە كەلگەن تىل ۋە يېزىقتا، ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەتكە ئىگە بولغان ئۇيغۇر مىللىتى رەسمىي شەكىللىنىپ چىقتى، بۇ جەرياندا قەشقەرنىڭ ئوينىغان تارىخىي رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

14 - ئەسىردە قەشقەرلىك شائىر لۇتفى (1366 - 1465) نەزمە ئەدەبىياتىنىڭ «قەشقەر دەۋرى» نى ئېچىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات مۇنبىرىدە زور شۆھرەت قازاندى، ئۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى بولۇپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «سەنئەت پىرى» ۋە «تىل پادىشاھى» دەپ تەرىپلەنگەنىدى، ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەردىن 2400 مىسرالىق «گۈل ۋە نورۇز» داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا ساپ مۇھەببەت، باتۇرلۇق روھى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسى

ئىپادىلەنگەن. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىشلىرىدا بىر قەدەر زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر مۇزىكانتلار يەكەن بىلەن قەشقەرنى بازا قىلىپ، دىنىي گۇرۇھلارنىڭ قارشى تۇرۇشى ۋە چەكلىشىگە قارىماستىن خەلق ئارىسىدىكى مۇزىكا مىراسلىرىنى زور كۈچ بىلەن رەتلەپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇرىشىتخاننىڭ كىچىك خانىشى ئامانىساخاننىڭ باشچىلىقىدا، چوڭ تىپتىكى بىر يۈرۈش ئۇيغۇرچە مۇزىكا — مەشھۇر «مۇقام» توپلىنىپ تەھرىرلەپ چىقىلغانىدى، ئۇ تا بۈگۈنكى كۈنگىچە تارقىلىپ كەلمەكتە ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ مۇزىكا خەزىنىسىدىكى ئاجايىپ چىرايلىق بىر گۈل بولۇپ قالماقتا. ئۇنىڭدىن سىرت، كىشىلەرگە ھوزۇر بېغىشلايدىغان، مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىمۇ قەشقەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەگرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىماللىرىدا، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان، بۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە يۇمۇرلىقىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى تۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

دوغرات ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان، 1540-يىلى كەشمىردە پارس يېزىقى بىلەن يېزىپ چىققان ئىككى قىسىملىق «تارىخىي رەشىدىيە»

16- ئەسىر شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدىكى مۇھىم ھۆججەتتۇر. ئەسەردە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن باشلاپ يېزىپ تاكى يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرىشىتخانغىچە بولغان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بىرىدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى تەرەققىيات تارىخىنى يازغان. دۆلىتىمىزنىڭ يۇەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى خەنزۇچە تارىخنامىلىرىنىڭ غەربىي دىيار تارىخى توغرىسىدىكى بوشلۇقلار تولدۇرۇلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بۇ بىر باسقۇچلۇق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى ساقلاپ قالغان، ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر ئۆز دۆلەتلىرىنى ۋە مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان چېغىدا كەم بوسا بولمايدىغان كىتابتۇر. كېيىنكى دەۋرلەردىكى نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىرى «تارىخى رەشىدىيە» گە ئاساسلىنىپ ئۆز دەۋرلىرىنىڭ تارىخىنى داۋاملىق يازغان ياكى تولۇقلاپ يازغان. ئۇندىن قالسا، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئوغلى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان قاتارلىقلارمۇ شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، قەشقەر رايونىنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرى يەنىمۇ بىر قەدەم راۋاجلانغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن خوجىلار ھاكىمىيىتى

ئېلىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، غەربىي دىيار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب ياقىسىغا جايلاشقان يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا دىنىي كۈچلەر تېز سۈرئەتتە زورايدى. قەشقەر ۋە يەكەندىكى ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ھاكىمىيەتكە پائال قاتناشتى، دىنىي كۈچنى خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يۆگەنلىيەيدىغان مەزھەپ كۈچكە ئايلاندۇرۇشقا باشلاپ، بىرقانچە ئەسىرگە سوزۇلغان دىنىي گۇرۇھلارنىڭ تالاش - تارتىش ۋە يېڭى ۋەزىيەت داۋالغۇپ مۇقىم بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1570- يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇكېرىمخان تەختكە چىقىپ، ئاقسۇ ئەتراپىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان جالالىدىن ئىشان بىلەن پۈت تېپىشىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئىسھاق ۋەلى ئىسىملىك بىر ئىشاننى يەكەن خانلىقىنىڭ باش ئىشانلىقىغا تەيىنلىدى، ئىسھاق ۋەلى ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەتنىڭ 23- ئەۋلادى دەۋالىپ، ئۆزىنى خوجا (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دەپ ئاتىدى. ئۆزىنىڭ ھەرىكەتلىنىشى سەۋەبىدىن 17- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، يەكەن خانلىقىنىڭ خان جەمەت كۈچلىرىگە تايىنىپ، ئاقسۇدىكى جالالىدىن گۇرۇھىنى ئۈزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بويىچە ئەڭ كۈچلۈك دىنىي گۇرۇھقا ئايلاندى. 1627- يىلى، يەكەن خانلىقىنىڭ

يەتتىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇللاخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ ئۈستۈنلۈك ئورنى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. 1662- يىلى، ئابدۇللاخاننىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس قەشقەرنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، يولۋاس بۇرۇندىنلا خانلىقنى تاما قىلىپ يۈرەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھېچ نەرسىگە قارىماي ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ ئورنى ۋە تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئاپپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى يەنە بىر گۇرۇھ ئىشانلار قەشقەردە باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

ئاپپاق خوجىنىڭ ئەسلى ئىسمى ھىدايىتۇللا بولۇپ، دادىسى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئاتاقلىق ئىشانلىرىدىن ئىدى، ئۇ خېلى بۇرۇنلا سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە ئۆزىنى «خوجا»دەپ ئاتىۋالغان. 1633- يىلىدىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا قەشقەردىكى دىنىي ساھەدە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈكلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئۇرۇق جەمەتىدىن ھەرگىز قېلىشمايتتى. 1640- يىلى يۈسۈپ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى ئاپپاق خوجا قەشقەرنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئىسھاق ۋەلى جەمەتى بىلەن ئاشكارا دۈشمەنلەشتى، كەڭ تۈردە مۇرىت توپلاپ، ئۆزلىرىنى «ئىشقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ئاق تۇغ، ئاق بۆكنى ئۆزىنىڭ بەلگىسى قىلىپ، ئاتالمىش «ئاق تاغلىقلار گۇرۇھى»نى بارلىققا كەلتۈردى؛ يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە يول تۇتۇپ، ئۆزلىرىنى «ئىسھاقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتاشتى ۋە قارا تۇغ، قارا بۆكنى مۇرىتلىق بەلگىسى قىلىپ «قارا تاغلىقلار» گۇرۇھىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ماجرا

تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسەت، مەدەنىيەت، دىن جەھەتتىكى تارىخىي تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى.

ئىسلام دىنىدىكى ئىشانلار ئەسلى ئىراندىكى شىئە مەزھىپىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، باشتا ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىك ئىسلاھات روھىغا ئىگە ئېقىمغا مەنسۇپ ئىدى. 15- ئەسىردە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەلىتە سىرلىق بولۇشى ۋە ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش تاماسى تۈپەيلىدىن يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ، تەدرىجى ھالدا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ سىياسىي قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. ماھىيىتىنى ۆرۈشتە قىلىدىغان بولساق، دىنىي ئاڭ ياكى دىنىي ئەقىدە جەھەتلەردە، قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار مەزھىپى بىلەن يەكەندىكى قارا تاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق تۈپ پەرق يوق، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ دىنىي جەھەتتە بولماستىن بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئىدى. مۇرىتلىرىمۇ پەقەت ئادەمگە قاراپ چېگرا ئايرىپ ئۆز ئارا دۈشمەنلەشكەن، خالاس.

1662- يىلى قەشقەر باش ۋالىيسى يولۋاسنىڭ يار-يۆلەكتە بولۇشى ئارقىسىدا ئاپپاق ۋە ئۇنىڭ ئاق تاغلىقلار مەزھىپى شىددەت بىلەن راۋاجلاندى. ئاپپاق خوجىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن، 1665- يىلى يولۋاس مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. 1667- يىلى يولۋاسخان ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئىسمايىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىسمايىلخان تەختكە چىققاندىن كېيىن قارا تاغلىقلار مەزھىپى يەنە

بىر دۆۋەت باش كۆتۈرۈپ، 1671- يىلى ئاپپاق خوجىنى قەشقەردىن سۈرۈپ چىقاردى.

يېڭىباشتىن باش كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ئاپپاق خوجا تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ ياردەم ئىزدىدى. 1677- يىلى ئۇ شىزاڭنىڭ مەركىزى لاساغا كېلىپ دالاي‌لاما V بىلەن كۆرۈشتى. دالاي V ئۇنىڭ قولىدىن كەتكەن ئورنى ۋە ھوقۇقىنى قايتۇرۇپ ئېلىشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەردى. ئاپپاق خوجا دالاي V نىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن خېتىنى كۆتۈرۈپ، چىڭخەي ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللار ھاكىمىيىتى جۇڭغار دىيەگە بېرىپ، غالدانخان بىلەن كۆرۈشتى. غالدان ئەسلىدە دالاي V نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى، ئۇستازىنىڭ قوليازمىسىنى كۆرۈپ، ياردەمگە ئەسكەر چىقىرىشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. 1678- يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا جۇڭغار دىيىنى موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇدۇللا بېسىپ كىرىپ قەشقەر بىلەن يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەسىرگە چۈشكەن ئىسمايىل خاننى پۈتكۈل ئائىلە ئۇرۇق جەمەتى بىلەن يالاپ ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالدى. قۇرۇلغىنىغا 164 يىل بولغان يەكەن خانلىقى مۇشۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. غەيرى دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئاخىرى ئۆز دىنىنىڭ مەقسىتىگە يەتكەن ئاپپاق خوجا شۇ يىلىلا جۇڭغار دىيىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى قورچاق ۋاڭ بولۇپ قەشقەر ۋە يەكەن ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۈنجى «خوجىلار ھاكىمىيىتى» شۇنداق قىلىپ مەيدانغا كەلدى.

شۇندىن باشلاپ 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قەشقەردە كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاپپاق خوجىنىڭ ئىسمىغا چېتىلىدۇ.

ئاپپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنى دىن بىلەن باشقۇردى، پەرمانلىرى قاتتىق بولدى، ئېتىقادتا بىردەك بولۇشقا زورلاپ، قارا تاغلىقلار مەزھەپىدىكىلەرنى شەپقەتسىزلەرچە باستۇردى. 1695- يىلى ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ، بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بەش كىلومېتىر كېلىدىغان ھەزرەت دېگەن كەنتتە دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دادىسىنىڭ بۇرۇنقى ئاددىيغىنە قەبرىسى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ ياسىلىشقا باشلىدى، بىر قانچە دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق بۈگۈنكى كاتتا ھەيۋەتلىك ئاپپاق خوجا مازىرى بارلىققا كەلدى. بۇ مازار ئەسلىدە ئۇنىڭ دادىسى يۈسۈپ خوجىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىشقا تېگىشلىك ئىدى، بىراق ئاپپاق خوجىنىڭ دىنىي ساھەدىكى ئورنى، شۇنىڭدەك دىندىن خالى ھاكىمىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ پەيدا قىلغان زور تەسىرى تۈپەيلىدىن ئەكسىچە ئەينى زاماندا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە دادىسىدىنمۇ چوڭراق نام - ئابرويغا ئىگە بولدى، شۇڭا بۇ مازار بۈگۈنكى كۈنگە كەلگىچە ئاپپاق خوجىنىڭ نامى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى مۇھىم ئاسارە ئەتىقىلەردىن بولۇپ قالدى.

ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىشى خانىم پاشا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ھوقۇق تالىشىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خانىم پاشا ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيانى

ئۇنىڭ ئىككىنچى بالىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلىنى ئاقتاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرى خۇپىيانە يوشۇرۇپ قويۇپ ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالدى. خانىم پاشا تولىمۇ گۇمانخور، خۇنخور بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «جاللات خانىم» دەپ ئاتايتتى. ئاخىرى ئۇ ئۆكتىچى تەرەپنىڭ نەيزىۋازلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، 1697- يىلى يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئەخمەتخان قەشقەردە خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئەخمەتخان سىياسىي نەيرەڭ ۋە ئىجتىمائىي تەسىر جەھەتلەردە بوۋىسى ئاپپاق خوجىغا يېتىشەلمەيتتى، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاراتاغلىق ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدىن بولغان دانىيال يەكەننى ئىگىلىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالدى. ئىككى ھاكىمىيەت قارا ۋە ئاق تىزغىنى كۆتۈرۈۋېلىپ كەسكىن كۆرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتتى. لېكىن ياچىۋەك تومۇزغىنى تۇتىمەن دەپ يۈرسە سېرىق قۇشقاچ ياچىۋەكنىڭ پېيىگە چۈشۈپتۇ، دېگەندەك 1715- يىلى جۇڭغارىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلار ھاكىمىيىتىنى كۆپ يىل ئولپان تاپشۇرمىدى دېگەن باھانە بىلەن، لەشكەر تارتىپ سوراق قىلغىلى كەلدى. موڭغۇل قوشۇنلىرى مارالبېشى بىلەن ئايلىنىپ بېرىپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلغاندا دانىيال خوجا شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى؛ ئاندىن كېيىن دانىيال خوجا ئۆزى باش بولۇپ موڭغۇل قوشۇنلىرىنى يېتەكلەپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەخمەتخاننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا يالاپ ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلىپ

قويدى. 1721- يىلى جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن دانىيال خوجا قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن تۆت رايوننىڭ قورچاق خانى بولدى، قاراتاغلىقلار گۇرۇھى تۇنجى قېتىم مۇشۇنچىۋىلا چوڭ دائىرىدە ئىككىنچى خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 1727- يىلى دانىيال خوجا ئۆلۈپ، خېلى ئۇزاق مەزگىل مالىمانچىلىق بىلەن ئۆتتى. 1749- يىلى دانىيال خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى يۈسۈپ جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇپ، قەشقەردە ئۆزىنى مۇستەقىل خان دەپ ئېلان قىلدى، قاراتاغلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى راسا كۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى، بىراق قەشقەر ئەتراپى ئاق تاغلىقلارنىڭ كونا تەسىر كۈچ دائىرىسى بولغانلىقتىن، يۈسۈپ خوجا ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە قارشىلىق كۈچى كۈنسايىن ئۇلغىيىپ، يۈسۈپنىڭ خانلىقى چاك- چېكىدىن بۆسۈلۈشكە باشلىدى. 1755- يىلى چىڭ سۇلالە قوشۇنلىرى غەربىي دىيارغا يۈرۈش قىلىپ، ئاندىن بۇ ئەتراپتىكى خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ بىر ئوبدان راۋاجلىنىش ۋەزىيىتى، ئاپپاق خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ بىر ئىزدا توختاپ قالدى. ئاپپاق خوجا دىننى ھاكىممۇتلەق ئورۇنغا كۆتەردى، جامائەت پىكرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئېتىقادىنى چەكلەش ئۈچۈن، قۇرئان بىلەن ھەدىستىن باشقا بارلىق كىتابلارنى كۆيدۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قەشقەر ۋە يەكەنلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيىتى ۋە تارىخىي كىتابلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى، زور تۈركۈمدىكى

مەشھۇر ئالىملار ۋە شائىر- يازغۇچىلارنى تونۇتۇپ دارغا ئاستى ياكى سۈرگۈن قىلدى، كەڭ خەلق ئاممىسى خۇددى گېلىنى بوغۇپ قويغاندەك جىمىپ كەتتى. مۇشۇنداق رەھىمسىز مۇھىت ئىچىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن يۈرەكلىك مەشھۇر شائىرى خىرقىتى (1634 ـ 1724) قەشقەردە ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتتى، شېئىرنى قورال قىلىپ رېئاللىققا جەڭ ئېلان قىلدى، ئۆلمەس داستان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نى يېزىپ چىقىپ، ئەدەبىياتنى دىننىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقازدى. ئۇنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان تالانتى ۋە ئادەتتىن تاشقىرى جاسارىتى كېيىنكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە سىمۋوللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللىنىپ بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈل ئوتتۇرىسىدىكى ساپ مۇھەببەتنى تەسۋىرلىگەن بولۇپ، ياشلىق باھارىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايەن قىلىپ، ئاپتورنىڭ ئەركىنلىككە بولغان چەكسىز ئىنتىلىشىنى ۋە ئىنسان تەبىئىتىنى دەپسەندە قىلىۋاتقان قاراڭغۇ جاھالەتكە بولغان قەھرى-غەزىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. خىرقىتى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، لۇتفى قاتارلىق شېئىرىيەت ساھەسىدىكى ئالدىنقى ئەجدادلارنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ئۆزىمۇ دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، 18- ئەسىرنىڭ 7 - يىللىرىدىن كېيىنكى قەشقەر، شۇنىڭدەك شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىگە قارىتا ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر
سەنزەن داچىنى

مىلادى 1755- يىلى، دۆلىتىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دۆلەت قۇرغانغا 100 يىلدىن ئاشقاندىن كېيىن، دۆلەت زېمىنىنى ۋە مىللەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. شۇ يىلى 5- ئايدا، چىڭ قوشۇنلىرى جۇڭغار خانلىقىنى تارمار كەلتۈرۈپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى تىنجىتتى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بۇ چاغدا يەنىلا يۈسۈپ خوجا باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسىدە ئىدى. كىشىلەرنىڭ رايىنى ئۆزىگە قارىتىپ قارا تاغلىقلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، چىڭ قوشۇنلىرى ئىلىدا ئەينى يىللاردا جۇڭغار خانلىقىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قاماقتا تۇرۇۋاتقان ئەخمەتخاننىڭ ئىككى ئوغلىنى، يەنى ئاپپاق خوجىنىڭ پەي نەۋرىسى بۇرھانىدىن بىلەن خوجى جاھاننى تاپتى. بۇلار تارىختا «چوڭ - كىچىك خوجىلار» دېيىلىدۇ. چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، چوڭ خوجا بۇرھانىدىن شۇ يىلى كۈزدە قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى؛ يىل ئاخىرىدا يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ بۇرۇنقى تەسىر كۈچى يەنە ئەسلىگە كەلدى. كىچىك خوجا — خوجى جاھان پۇرسەت پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، چىڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قايتىدىن قۇرماقچى بولدى، ئاكىسى بۇرھانىدىننى

ھەرىكەتلەندۈرۈپ 1757- يىلىنىڭ بېشىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. چىڭ قوشۇنلىرى 1758- يىلى باھاردا ئەسكەر چىقىرىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىشقا مەجبۇر بولدى. بىر يىلدىن كۆپرەك جەڭ قىلىش ئارقىلىق، 1759- يىلى يازدا توپىلاڭچىلار مەركەز قىلغان قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۈيۈك پىلانىنى ئاخىرى ئىشقا ئاشۇردى.

قەشقەرنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىغا ئاساسەن، چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن 1760- يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەردە سەنز (تولۇق ھوقۇقلۇق) ۋەزىر تۇرغۇزۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز چوڭ شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، قاراشەھەر) نىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ھاكىم بەگ قويۇپ شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەملەشتۈردى، سەنزەن ۋەزىرنىڭ قول ئاستىدا لەشكەر بېشى، ياردەمچى ئامباللار تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس قەشقەر بىلەن يېڭىسارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇش ۋە ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. سەنزەن ۋەزىر تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان ئىلىجاڭجۈنىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا قارايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىل تۈزۈلمە گەرچە بىر

قانچە قېتىم ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئورنى ۋە مۇقىملىقى تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىشكە ئېرىشتى.

1884- يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى تەگرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ھەربىي مەھكىمىلەرنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈمى ۋە بەگلىك تۈزۈمىدىكى يەرلىك ئاپتونومىيە ھاكىمىيەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، رەسمىي شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلدى، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئوبلاست، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە «غەربىتىكى تۆت شەھەرنى چارلىغۇچى ھەربىي ۋىلايەت» تەسىس قىلىندى (قەشقەر ۋىلايىتىگە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن — تۆت شەھەر قارايتتى). قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىدە كونىشەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە بىۋاسىتە قارايدىغان يېڭىشەھەر ئوبلاستىغا تەۋە بولدى (ئوبلاست ئورنى ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيە ئىچىدە بولۇپ، 1828- يىلى قۇرۇلغان. ئۇ چاغدا قەشقەر خەنسۇ شەھىرى دېيىلەتتى. ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن غەربىي خەن دەۋرىدىن كېيىنكى «سۇلې» دېگەن كونا نامى بىلەن ئاتالدى، شۇندىن ئېتىبارەن قەشقەر بىلەن يېڭىشەھەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى). 1902- يىلى كونىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى (مەھكىمە ئورنى يەنىلا يېڭىشەھەر ناھىيە ئىچىدە ئىدى)، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن كونىشەھەر ناھىيىسى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى-

گە، شۇنداقلا ھەر نۆۋەتلىك قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاسىتە قارايدىغان بولدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازات بولغاندىن كېيىن، كونىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر رايونىغا تەۋە بولدى. 1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23- كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەنىنىڭ رەسمىي تەستىقلىشى بىلەن قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى، شەھەر رايونى ئەسلىدىكى كونىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە رايونلار (ناھىيە مەركىزى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئاساس قىلغان ھالدا) دىن بۆلۈنۈپ بارلىققا كەلدى، 1955 - يىلى كونىشەھەر ناھىيە مەركىزى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي - جەنۇبىغا 16 كىلومېتىر كېلىدىغان توققۇزاق بازىرىغا كۆچتى.

18- ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پەرغا ئويمانلىقىغا جايلاشقان قوقان خانلىقى باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. بۇ ئاساسەن ئۆزبېك مىللىتىدىن تەركىب تاپقان، ئىسلام دىنىنىڭ ئىشانلار مەزھىپىنى ھۆكۈمران كۈچ قىلغان بىر فېئودال خانلىق ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ ئاھالىسى سودا قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭ چىقارغان. چىڭ سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب-شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قوقان خانلىقى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئۇزاق تارىخقا ئىگە سودا ئالاقە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدىنى كۆپ قېتىم بىلدۈرگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى غەربىي زېمىنىنىڭ خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر ۋە ئۈچتۇرپان ئىككى جاينى قوقان بىلەن سودا قىلىدىغان نۇقتىلىق سودا شەھىرى قىلىشقا، سودا ئالاقىسى جەھەتتە قوقان سودىگەرلىرىگە خىلمۇ خىل، ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە قو-

شۇلدى. بىراق قوقان ھۆكۈمىتى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەقسىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، ھەمىشە دېگۈدەك شىنجاڭ رايونىدا سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتلەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشەلمىگەن زور تۈركۈمدىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى. 1759 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىننىڭ ئەۋلادلىرى تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇلار قوقانغا بېرىپ يوشۇرۇنۇۋېلىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا پۇرسەت كۈتۈپ قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار بىلەن ئۇزۇنغىچە ئالاقە قىلىپ تۇردى. قوقاننىڭ ھەر نۆۋەتلىك ھۆكۈمرانلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنى تۇتۇپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى قايتا - قايتا تەلەپلىرىگە قارىماستىن، بۇ خوجا ئەۋلادلىرىنى چىڭ سۇلالىسىغا بېسىم ئىشلىتىدىغان مۇھىم كۈچ دەپ بىلىپ قوغداپ قالدى ۋە قوللىدى.

1757 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىدىن باشلاپ تاكى 1857 - يىلىغىچە بولغان توپتوغرا 100 يىل جەريانىدا، قوقان ھۆكۈمرانلىرى خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە ھەربىي ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى ۋە قوللىدى. ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتناشتى. بۇ جەريانىدا، 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا؛ 1820 - 1828 - يىللىرى سامساقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جاھانگىر خوجا؛ 1830 - يىلى سامساقنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ خوجا؛ 1847 - يىلى جاھانگىر بىلەن يۈسۈپنىڭ يەتتە ئوغلى («يەتتە خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ)؛ 1857 - يىلى جاھانگىرنىڭ

ئىنىسى باھاۋىدىننىڭ ئوغلى ۋەلىخان ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، كۆپ قېتىم قەشقەركە ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا زور كۆلەملىك ھەربىي ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. 1865- يىلىدىن 1878- يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە قوقان دائىرىلىرى ئوچۇق ئاشكارىلا ئۆزلىرىنىڭ قوماندانى ياقۇپبەگنى ئەۋەتىپ جاھانگىر خوجىنىڭ كەنجە بالىسى بوزرۆك خوجىنى گۆرۈگە تۇتۇپ تۇرۇپ، قەشقەرنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى ھەمدە بۇ جاينى بازا قىلىپ تۇرۇپ پۈتكۈل شىنجاڭنى دېگۈدەك بېسىۋالدى. ئاپپاق خوجا ۋە بۇرھانىدىن خوجىلارنىڭ ئاتالمىش خوجا ئەۋلادلىرى قوقان ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئېلىپ بارغا بىر قاتار قوراللىق توپىلاڭلىرى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ قەشقەرنى مەركەز قىلىپ ئارقا-ئارقىدىن قۇرغان ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتلىرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بولۇپمۇ قەشقەر رايونىغا ھېسابسىز بالايى-ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى، بولۇپمۇ ئەسلىدىكى ئاقتاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرى نوقۇل دىنىي ئېتىقاد ۋە ئاپپاق خوجىغا بولغان شەخسىي چوقۇنۇشنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، دەسلەپتە خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرىغانىدى، ئويغانغاندىن كېيىن بەس-بەس بىلەن قوللىرىغا قورال ئېلىپ چىڭ قوشۇنلىرىغا ياردەملىشىپ توپىلاڭنى باتۇرلۇق بىلەن بېسىقتۇردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىچكىرىدىكى ھەر قايسى ئۆلكىلەردىن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ ئاڭلىق ھالدا چىڭ قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، يەرلىك خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە شەھەرنى دۈشمەندىن مۇداپىئە قىلدى، تىللاردا داستان قىل-

غىنىدەك قەھرىمان شەخسلەر ۋە بۈيۈك، تارىخىي خاتىرىلەرنى ئورتاق يارىتىپ، قەشقەر تارىخىدا خاتىرىلىشكە بەكمۇ ئەرزىيدىغان سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. ياقۇپبەگ قورچاق ھاكىمىيىتىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن ئۈزۈل-كېسىل ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى. 1884- يىلى شىنجاڭ رەسمىي ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە دىنىي تۇرمۇشى نورمال تەرەققىيات ئىزىغا چۈشتى.

1760- يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەردە ياردەمچى ۋەزىر مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر كونىشەھەر («خۇيچىڭ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، دائىرىسى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ياۋاغ ۋە چاسا ئىككى ئاھالە كومىتېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاھالىسىنىڭ مىللىي ۋە دىنىي مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، 1762- يىلى كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىككى چاقىرىم جايدا بىر يېڭى قەلئە ياسالدى، «ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىم بەش پىڭ، ئېگىزلىكى بىر جاڭ تۆتچى، ئاستى قېلىنلىقى تۆتچى بەش سۇڭ، ئۈستى قېلىنلىقى تۆتچى بەش سۇڭ كېلەتتى. تۆت دەرۋازا قويۇلغان بولۇپ، ئىچىدە ئىسكىلات، يامۇل ۋە ئەمەلدار-ئەسكەرلەرنىڭ تۇرۇشلۇق ئۆيلىرى بار ئىدى» («ئۇيغۇرلار رايونلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»). قەلئە ياسالغاندىن كېيىن 1771- يىلى چيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن «لەيىنىڭ قەلئەسى» دەپ نام بېرىلگەن بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى گۇڭئەنجۇ تۇرۇشلۇق جايدا؛ كونا سېپىلنى ھازىرمۇ

كۆرگىلى بولىدۇ. 1828- يىلى لەينىڭ قەلئەسى جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىدا ۋەيران بولدى. 1839- يىلى قەشقەر خۇيچەڭ (يەنى كونىشەھەر، ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي رايونى) نىڭ ئۇيغۇر يەرلىك ئەمەلدارى زوھىرىددىن (تارىخىي كىتابلاردا زوھىرىددىن ھاكىمبەگ دېيىلىدۇ) نىڭ رىياسەتچىلىكىدە بۆگۈنكى شەھەر ئىچى ئازاد شىمالى يول ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى رايونلار كېڭەيتىپ ياسىلىپ، كونىشەھەر بىلەن لەينىڭ قەلئەسى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلدى ھەمدە بۆگۈنكى ۋىلايەتلىك پوچتىخانىنىڭ كونا جايىدا بىر غەربىي دەرۋازا ئېچىلىپ، ھازىرقى قۇمدەرۋازا ۋە ئۆستەڭبويى ئىككى كوچا باشقارمىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالە رايونلىرى شەكىللەندى. 1867- يىلى ياقۇپبەگ ئىشغالىيىتى دەۋرىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئايلانما سېپىلى سەك چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا، رەتسىز كۆپ تەرەپلىك شەكىلدە ئىدى، سى تىدا سېپىل خەندىكى ۋە زەمبىرەك پوتەيى بولۇپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قەشقەر شەھىرى كۆلىمىدىن ئىككى ھەسسىدىن ئارتۇغراق كېڭەيتىلگەنىدى. 1898- يىلى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن گېنېرالى ياڭ دېجۈن ئەسلىدىكى لەينىڭ قەلئەسىنىڭ كونا خارابىسى ئۈستىدە كونىشەھەر بىلەن زىچ تۇتىشىدىغان يېرىم ئاي شەكىللىك بىر يېڭى قەلئە ياسىتىپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىسى ۋە ئارمىيىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى قىلدى، بۇ چاغدا قەشقەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم يەتتە پۇڭغا يەتكەنىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ «كولىمىچوڭ، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى، شەھەر ئىچىدە كوچى-

لار ئۇزۇنىسىغا، توغرىسىغا كېسىشىپ كەتكەن، بىنالار رەت-رەت، بازارلار زىچ شەكىللىنىپ، خۇددى ئۆلكە مەركىزىنىڭ (ئۈرۈمچىنىڭ) نەنگۈەنگە ئوخشايتتى» («شىنجاڭغا ئومۇمىي تەزكىرىسى»دىن). ماھىيەتتە پەقەت شەھەر سېپىلىنىڭ ئۆزىنىلا ئالساق، ئەينىۋاقىتتىكى ئۈرۈمچى سېپىلىدىن بىر چاقىرىم ئىككى پۈڭ ئۇزۇن بولۇپ، كۆلىمى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇشنىڭ ئەرپىسىدە شەھەر رايونىنىڭ يەر مەيدانى 2.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سىرتقا قاراپ ئازراق كېڭەيتىلگەندىن تاشقىرى، ئاساسىي جەھەتتىن 1898- يىلىدىكى شەكلىنى ساقلاپ كەلگەنىدى.

بىر باسقۇچتا، قەشقەردىكى ئاھالىلەر ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان. يەنە ئەمەل تۇتۇش، سودىگەرچىلىك قىلىش ياكى باشقا شەكىللەر بىلەن ئۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇ، مانجۇلاردىن سىرت، ئاساسلىقى خېلى ساندىكى ئۆزبېكلەر بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ سېپىگە قېتىلغان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقىنىڭ ئىككى ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر بىلەن قىلغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ھەتتا ھەربىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىدىن كېلىپ چىققان. تۈمەنلىگەن قەشقەر ئاھالىسى قوقانغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشتى، لېكىن تېخىمۇ كۆپرەك ئۆزبېكلەر قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، دىنىي ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلىدىن، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۆزبېكلەر ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى، ئاز ساندىكىلىرى ئۆزىنىڭ مىل-

لەت ئايرىمىسىنى ساقلاپ قالدى. بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى قوغان يېزىسى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى ئەنجان رەستىسىنىڭ نامى، ئۆزبېكلەرنىڭ ئانا يۇرتى قوقان، شۇنىڭدەك ئەنجاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى شۈبھىسىز.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە تۈزۈلۈپ پۈتكەن «مۇقام» يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىش قوشۇش، رەتلەش ئارقىلىق، 18 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن تەدرىجى ھالدا خىللىنىپ 12 مۇقام بولدى، «12 مۇقام» شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ نەسەپى ۋە تۈۋرۈكى دەپ قارىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا كەڭ تارقالدى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق يەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قاتار چوڭ تىپتىكى گورۇپپىلاشتۇرۇلغان ئاھاڭلىرى كېلىپ چىقتى، قەشقەر سەنىمىدىن سىرت يەنە باشقا جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ھەر خىل سەنەملەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: قۇمۇل سەنىمى كۇچار سەنىمى قاتارلىقلار. 1870 - يىلى قەشقەرلىك مۇھەممەت موللا مۇقامىنى ئىلىغا تارقاتقاندىن كېيىن، يالغۇز ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە ئىلى مۇقامى شەكىللىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتە سۇ ۋادىسىدىكى مۇزىكا تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، «12 مۇقام» يەنىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

18 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، چوڭ تىپتىكى مۇقام شەكلىدىكى مۇزىكىلار زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇش بىلەن بىرگە، ئۇسسۇللۇق مۇزىكىلار بىلەن ھەر خىل ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئۇسسۇللارمۇ كەينى - كەينىدىن ئەۋج ئا-

دى. مەشھۇر «قەشقەر سەنىمى» ئۇسسۇلى مۇشۇ دەۋردىن باشلاپ قېلىپلاشتى؛ ھەر خىل مۇزىكىلىق ئۇسسۇللار لەرزان، جانلىق، جۇشقۇن، قىزغىن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىجەز - خاراكتېرىنى تولۇق نامايەن قىلىپ بېرىدۇ. 12 مۇقامغا ئوخشاشلا، مۇزىكىلىق «سەنەم» ئۇسسۇلىمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب شىمالىدىكى ئومۇميۈزلۈك تارقاپ، ئۇيغۇر خەلقى بەكمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئۇسسۇللاردىن بولۇپ قالدى. مۇشۇ چاغدا، روشەن جۇغلىنىشچانلىققا ئىگە چوڭ تىپتىكى قول ئۇسسۇلى «مەشرەپ» ۋە شۇنىڭدەك ھەر خىل سېرىلىك خاراكتېردىكى ئۇسسۇللارمۇ خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقانىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى «نەيپەدە» ئۇسسۇلى گىرىم قىلىش ۋە سەھنىلىشىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى، ئۇ تېخىمۇ نەپىس، ئەۋرىشىم بولۇپ، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ يېڭى نامايەندىسى دەپ نام ئالدى. ئەپسۇسكى بۇ خىل نەيپەدە ئۇسسۇلى كېيىن پەيدىنپەي ئېكسپىلاتاتورلار سىنىپى مەخسۇس ھوزۇرلىنىدىغان ئويۇنغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۈزۈلۈپ قېلىش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى، پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى ۋە يەنىمۇ راۋاجلاندى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭدا، بىر تەرەپتىن سىياسىي بىرلىك ۋەزىيىتى مۇقىملىشىشقا يۈزلىنىپ، ئىقتىساد كۆللەپ - راۋاجلىنىشقا باشلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي، خەنزۇ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى خەلققە چوڭقۇر ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرمەكتە ئىدى. ئاتالمىش خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شىنجاڭغا، بولۇپمۇ

قەشقەرگە قاراتقان پاراكەندىچىلىكى، بۇلاڭ-تالىڭى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەب - نەپرىتىنى قوزغىدى. مانا مۇشۇنداق ئالاھىدە بىر خىل ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت سەنئىتى چىڭ دەۋرىدە مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. گۈزەل ئەركىن تۇرمۇشتا تەلپۈنۈپ، خەلق ئۈچۈن گەپ قىلىدىغان زور تۈركۈم يازغۇچىلار ۋە شائىرلار مەيدانغا چىقتى.

ئالدى بىلەن، 16 - ئەسىردىن كېيىن ئەرەب، پارس تىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كەڭ تۈردە سىڭىپ كىردى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز بولغان بۇ خىل خاھىشنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى زور بىر تۈركۈم ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تېگىشلىك ئورنىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىدى. بۇ دەۋردە ۋۇجۇدقا چىققان مۇتلەق زور كۆپ ساندىكى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە يېزىلدى، ھەتتا پارسچە، ئەرەبچە ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. مەسىلەن: 16 - ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخىي رەشىدىيە» نى 1750 - يىلى قەشقەردە ئاتاقلىق تەرجىمان ھاجى ھوشۇر خەلپە پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تارقىلىش دائىرىسى ۋە سۈرئىتىنى تېزلەتتى. شىنجاڭنىڭ داڭدار تارىخىي ئەسىرى «خوجىلار تەزكىرىسى» دە ئاپپاق خوجىنىڭ يەكەنخان-

لىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغىنىدىن تارتىپ تاكى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى قولغا كەلتۈرگىنىگىچە بولغان پۈتكۈل تارىخىي جەريان بايان قىلىنغان. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى شىنجاڭ رايونىغا ئائىت مۇشۇ بىر باسقۇچلۇق تارىخنىڭ نۇرغۇن بوش ئورۇنلىرى تولدۇرۇلغان، داھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە؛ ئۇنىڭ ئاپتورى قەشقەرلىك تارىخشۇناس مۇھەممەت سادىق قەشقىرىدۇر (1685- 1765- يىللىرى).

بۇ دەۋردە، مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ يۇقىرى، تەسىرى ئەڭ زور بولغىنى يەنىلا زور بىر تۈركۈم ئاتاقلىق شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۆلمەس شېئىرلىرىدۇر. مەسىلەن: قەشقەرلىك شائىر كەشمىدىن 1799- يىلى يازغان داستان «ئارسىلانخان ھەققىدىكى غەيرى تارىخىي ۋەقەلەر» دە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر باسقۇچلۇق قەھرىمانلىق ئىشلار تەسۋىرلەنگەن. قەشقەرنىڭ قوغان يېزىسىدىن چىققان ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئىلغار شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى «12 مۇقام» دا ناخشا تېكىستى قىلىنىپ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئىشتىياق بىلەن ئوقۇلغان؛ قەشقەردىكى نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققان مۇنەۋۋەر شائىر تۇردى نازىم غېرىبىي (1802 - 1862) 1841- يىلى ئىجاد قىلغان پەلسەپىۋى داستان «كىتابى غېرىبىي» نى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ؛ 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك شائىر گۇمنام (بۇ ئەدەبىي تەخەللۇسى؛

ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس) نىڭ لىرىكىلىق داستانى «غەزەلى كاشغەر» تىلىنىڭ تولىمۇ گۈزەللىكى ۋە كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىدە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن تۇتىدۇ.

19 - ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ شائىرى قەشقەر بۇلاق بېشىلىق ئابدۇرېھىم نازىرى (1770 - 1848) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، 20 يېشىدا قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى ئىچىدىكى ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىمتىھان بېرىپ كىرىپ، بۇ يەردە مول بىلىم ئاساسىنى ياراتتى. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن باشقىلارغا كىتاب نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىش بىلەن تۇرمۇش كەچۈردى، 60 ياش چېغىدا ئاندىن شۇ جايدىكى ئۇيغۇر يەرلىك بەگنىڭ ھوزۇرىدا كاتىپلىققا تەيىنلەندى. جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇش ۋە بەگنىڭ ھوزۇرىدا كۆرگەن بىلگەنلىرى نازارىغا فېئودال ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى قاراڭغۇ جاھالەتنى چوڭقۇر تونۇتتى ۋە ھېس قىلدۇردى. ۋەھشى زوراۋانلىق ۋە ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۇنى يورۇقلۇق ۋە ئەركىنلىككە تېخىمۇ ئىنتىزار قىلدى. ئۇنىڭ ھەر بىر پارچە شېئىرى ھۆكۈمران سىنىپلارغا بولغان نەپرەت ۋە خەلققە بولغان مۇھەببەت بىلەن تولۇپ-تاشقان. ئۇ «مۇھەببەت داستانلىرى» دېگەن باش تېما ئاستىدا 48 مىڭ مىسرا شېئىردىن تۈزۈلگەن 25 داستان يېزىپ چىقتى، قاپىيىلەردىنىڭ نەپىسلىكى، تەسەۋۋۇرىنىڭ مولluqى، مۇھەببەت - نەپرەتىنىڭ ئايدىڭلىقى، ئۇنىڭ ھەر بىر ئەسىرىنى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىي ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھىرىگە ئايلاندۇردى، شىنجاڭدا ئۇنىڭ ئىسمىنى ۋە ئەسەرلىرىنى تىلغا ئالىدىغان بولـ

سا بىلمەيدىغان ئادەم يوق دېيەرلىك. ئۇ تارىختىن بۇيانقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بويىچە ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى ئىجادىيەتكە ئەڭ باي، مۇۋەپپەقىيەتتە ئەڭ ئۈستۈن، غايەت زور چولپان بولۇشقا مۇناسىپ! ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئىككى ئەسىرى 1835- يىلى يېزىپ چىقىلغان «رابىيە - سەئىدىن» داستانى بولۇپ، ئۇ پۈتۈنلەي ھەققىي ئۆتكەن ئادەم ۋە ئىشتىن ئۆزگەرتىپ تۈزۈپ چىققان، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ لياڭشەنبەي بىلەن جۇيىڭتەي ھېكايىسىدۇر. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، رابىيە - سەئىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پاك، سەمىمىي مۇھەببىتىنىڭ سىمۋولىغا ئايلىنىپ، بۈگۈنكى كۈنگىچىلىك شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ كەلمەكتە. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ داستان كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىپ تۈزۈلۈپ سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاممىنىڭ يۈكسەك باھاسىغا ئېرىشتى.

(ھېكىم ئىدرىس تەرجىمىسى)

قەشقەردە كۇتۇپخانىچىلىق

مۇھەممەت ئوسمان

گوۋۇيۈەن 1986 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىنى تارىخىي ـ مەدەنىي شەھەرنىڭ بىرى دەپ ئېلان قىلدى. كۇتۇپخانىچىلىق قەدىمكى شەھەر — قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. تۆۋەندە، قولىمىزدىكى تەلىيى ئوڭ كېلىپ ساقلىنىپ قالغان پارچە ـ پۇرات ماتېرىياللار ئاساسىدا كىتابخانىلارغا قەشقەرنىڭ كۇتۇپخانىچىلىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز. قەشقەر كۇتۇپخانىچىلىقىنى قىسقىچە بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، قەدىمكى كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ئەھۋالى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتىمىز.

قەدىمكى كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىيات ئېقىمى بويىچە مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. قەدىمكى زامانلاردا خەت ھىيروغلۇپ شەكىللىرىدىن ئاستا ـ ئاستا ھەرپ ئاساسىغا كۆچۈپ، كىتابلار يېزىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئالىم، داناكىشىلەر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى شەخسىي كىتاب يىغىشقا باشلىغان. كېيىن تە-

رەقەمسي قىلىپ كىتابخانا بىنا قىلىنىپ، كىتابلار مەقسەتلىك جۇغلانغان ۋە باشقۇرۇلغان. قەدىمكى كۇتۇپخانىچىلىق مۇنداق ئۈچ دەۋرنى باشتىن كۆچۈرگەن:

(1) جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى، يادقا ئېلىش دەۋرى.

مىلادىدىن ئىلگىرى يۇنانلىقلار ئادەملەردىكە «ئىلىئادا»، «ئودىسا»، «ئىنىئىدا» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئىسرائىللار ۋە باھىل، ئاسورىيىلىكلەر ئىبرانى تىلىدىكى «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «زەبۇر» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئەرەب، پارس ۋە تۈركلەر بولسا «قۇرئان»، «مەسھەب»، «ھەدىس» قاتارلىقلارنى ياد ئالدۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىنسانلار ئارىسىدىكى خەۋەرچىلىك ئىشلىرىدا پوچتا بولمىغاچ، خەۋەرچىلەرنى تاپشۇرۇلغان گەپلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن يادلاپ ماڭىدىغان ئىشلارمۇ بولغان، ھەتتا بۈگۈنكى ئىسكىموسلارغا ئوخشاش خەۋەر - ئۇچۇرلارنى يىپ تۈگۈنى، ياغاچ پۈتىكى قاتارلىقلار بىلەنمۇ بىلدۈرىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. ئۇنىڭدىن سىرت، كىتاب ۋە قول يازمىلاردىكى ھەممە نەرسىلەرنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭلا بىلىپ كەتكىلى بولمىغانلىقتىن، كىشىلەر ئاشۇ خىل يازمىلاردىكى مەزمۇنلارنى بىر قەدەر چۈشەنگەن كىشىلەردىن سوراپ ئۆگىنىدىغان ۋە شۇ ئاساستا بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. يۇقىرىقىلار ئىنسانىيەتنىڭ جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى ياكى كۇتۇپخانىچىلىقنىڭ جانلىق دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

(2) قەبرە (گۆرۈستانلىق) - كۇتۇپخانىلىرى دەۋرى.

قەۋرە كۇتۇپخانىلىرى دېگىنىمىز — مەلۇم بىر كىشى ۋاپات بولۇپ كەتسە، مەرھۇم بىلەن بىرگە ۋەسىيەتنامە، ۋەسىقە،

كىتابلارنى بىللە كۆمۈپ ساقلايدىغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ، قەبرە كۇتۇپخانىلىرى ئاساسەن، قابىل ھابىلنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىنلا ئادەم بالىلىرى ئارىسىدا قىرغىنچىلىق، ئۇرۇش-تالاش يۈز بېرىشكە باشلىدى. غالىپلار مەغلۇپلارنى بوزەك ئېتىپ، ئۇنىڭ يەر - زېمىن، ئۆي - ماكان، خوتۇن - قىزلىرىنى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلىغاندىن تاشقىرى تەئەللۇقاتلىرىغا ئوت قويۇپ، خالىغانچە ۋەيران قىلىدىغان زالىمھەرىكەتلەر يۈز بەرگەنلىكتىن، ئىنسانلار ئارىسىدا خاتىرجەمرەك ۋە تىنچراق جاي دەپ، كىتاب، ۋەسىقە، توختام، ھۆججەت، خەت - چەك ۋە مال - دۇنيالىرىنى قەبرىستانلىقلاردا ساقلاپ، كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزغاندىن تارتىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. «ھەزرىتى موللام» (قەشقەر ئوپالدا)، «يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم ـــ خاس ھاجىپ» (قەشقەر خەلق باغچىسىدا)، «سەئىد ئەلى ئارسلانخان» (يېڭىسار ئودامدا) ۋە دۆلەتباغنىڭ مازارلىرىدىكى «كىتاب ساندۇق» لىرى ۋە قەبرىلەر ئىچىدىكى تاكچىلاردا ساقلانغان كىتاب، خەت - چەك ، ۋەسىقىلەر قەشقەردىكى قەبرىستانلىق كۇتۇپخانىلىرىنىڭ بولغانلىقىنىڭ ئەمەلىي مىسالىدۇر.

(3) چوڭ - چوڭ كۇتۇپخانىلارنى ياساپ مەقسەتلىك ھالدا كىتاب ساقلاش دەۋرى.

دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە قەدەم قويغاندا كىشىلەر ئارىسىدا قەدىمكى كىتابلارنى ئۆز رايى بويىچە ئۆزگەرتىدىغان «ھاۋارىيۇنچىلار ، بىدئەتچىلەر» چىقىپ، كىتابىنىڭ ئەسلى تېكىستلىرىنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قىرىپ ، ئۆزىگە ياقمىغان مەزمۇنلارنى چىقىرىۋېتىدىغان ئىشلار مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بى-

لەن كىشىلەر ئارىسىدا كىتابلارغا كۆمانى قارايدىغان ئەھۋاللار شەكىللەندى. پىر ئاۋىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىسكەندىرىيىدە يىرقىدىقى ئەھۋاللارنى تۈگىتىش ئۈچۈن ناھايىتى زور كۈتۈپخانا تەسىس قىلىنىپ، مىسىر تەۋەسىدىكى كىتاب، خەت يېزىلغان تېرە، تاختىلارنى توپلىغان ۋە كۈتۈپخانىچىلىق كەسپى ئۈيۈشتۈرۈلغان، شۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، جۈملىدىن پەرگام (كىچىك ئاسىيا) شەھىرى كۈتۈپخانىسى زور قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەپ كەتكەن.

قەشقەردىكى كۈتۈپخانىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى

يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت قەدىمكى شەھەر — قەشقەردە 10 - ئەسىردىلا « مەدرىسەئى ساچىيە»، « مەدرىسەئى ھامىدىيە » نامىدىكى ئىلىم يۇرتلىرى بولغانىدى. بۇلاردىن «مەدرىسەئى ھامىدىيە» قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى «دۆلەتباغ» دېگەن يېزىنىڭ «بارىگاھ » دېگەن كەنتىگە ئورۇنلاشقان، يەنە دۆلەتباغ دەپ ئاتالغان پادىشاھلىق باغنىڭ غەربىگە، تۈمەن دەريا ساھىلىغا «سائادەت كۈتۈپخانىسى» دېگەن بىر كۈتۈپخانىنىڭ ئورۇنلاشقانلىقى قەدىمكى يەر ناملىرى تەزكىرە كىتابى ۋە ۋەسىقىلەردە قەيت قىلىنغان. بۇ كۈتۈپخانىلاردا نۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى جەملىنىپ ساقلانغانىدى. ئەپسۇسكى خىزىر خوجا دەۋرىدىكى توپىلاڭدا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك كىتابلار كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان مەشھۇر كىتابلاردىن ئالىم مەھەممەت بىننى ئەلىيۇل قەشقەرىنىڭ «كىتابۇ زىرائەت» ناملىق ئەسىردە بايان قىلىنغان قەشقەردە-

كى گۈل - گىيا، زىرائەت تۈرلىرى، قەشقەر نىڭ يېزا ئىگىلىك، تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، ياشىغان ھايۋانات، قۇشلار قاتارلىقلار نىڭ تارىخىي تەزكىرىسىنى يېزىشتا تولىسى قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلىنىشىچە قەشقەردە ئەينى ۋاقىتتا ئۆستۈرۈلگەن گۈللەردىن: بىنەفشە، سۇمبۇل، رەيھان، گۈلى ئابباس، نافەرمان، ئەبرۇۋەسمەن، ئەنبەرۋەخوخا گۈل، نايۇ، ياسەمەن، گۈلشەن، گۈلى سەدبەر، قامچا گۈل، ھېيداد، تۆگە قۇيرۇق، تەلە گۈل، خوبادگۈل، گۈلى قەھقەھ، گۈلى ئەمەش، باغادى، گۈلى نەركەس، خۇرۇبەس، تاجىگۈل، گۈلى شەمسى، گۈلى كاككۈك، گۈلى نەسرىدىن، لالە، خېنە گۈل، چىنە گۈل، گۈلى ھىندۇ، گۈلى كەشمىر، قىزىلگۈل، ژالە، ئەترە... قاتارلىقلار؛ مېۋىلىك دەرەخلەردىن: ئانار، ئەنجۈر، پىستە، بادام...؛ خۇشپۇراق ئۆسۈملۈكلەردىن: مېھرىگىيا،...؛ زىننەت دەرەخلىرىدىن: قارا سۆگەت سېرىق سۆگەت، چىنار، تالىمەجنۇن؛ چۆل ئۆسۈملۈكلىرىدىن جۇزغۇن، يۇلغۇن، سوك - سوك، چاكاندا، قىزىل بوغۇم، ئادراسمان (زەھەر ئېلىشقا)، قومۇش، يېكەن، چىغ...؛ كۆكتاتلاردىن: سەۋزە، چامغۇر ...؛ ئۆي ھايۋانلىرىدىن قوي...؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن: قۇلان، چىركىن قۇلان (ياۋا ئات)، جەرەن، ئارقار، ياۋا ئەچكە، قاشقازىلىق بۆكەن، ياۋا تۆگە، كېيىك...؛ گۆشەندە ھايۋانلاردىن: بۆرە، يىلپىز، تۈلكە، ئېيىق، شىر، سىلەيسۇن؛ ھايۋان ۋە قۇشلاردىن: پايپاقلىق چىل، قىزىل تۇمشۇق قاغا، دوغداق، كەكلىك، ئۇلاي، بولغۇن، ئاغىمخان، سۆسەر، جاڭگال توشقىنى...؛ يىرتقۇچ قۇشلاردىن يايلاق بۈركۈتى، قىزىل لاچىن، سېرىق تىرناق، لاچىن، سا،

چۇغۇندەك، غىجى، لاچىن دىۋانى قاتارلىقلار. دەپ ھەممە قۇش، ئۆسىملىك، كۆل-كىيالارنى داۋاسى بىلەن قوشۇپ يازغان.

ئۇنىڭدىن باشقا كىتابتا يەنە 12 مۆچەلنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالمىسىمۇ يېزىلغان. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە ئاتالمىسى:	پارسچە ئاتالمىسى:
(1) قوزا	(1) ھەمەل
(2) ئۇي	(2) سەۋرى
(3) قوشكىزەك	(3) جەۋزا
(4) يولۋاس	(4) ئەسەد
(5) لەھەڭ	(5) سۈنبۈل
(6) بۇغداي بېشى	(6) سەرتان
(7) تارازا	(7) مىزان
(8) چايان	(8) ئەقرەب
(9) ياچاق	(9) قەۋس
(10) ئوغلاق	(10) جەدى
(11) سوغا	(11) دەلۋى
(12) بېلىق	(12) ھوت

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، بۈيۈك سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ بىرىنچى ۋارىسى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قەشقەردە ۋالىيلىق قىلىۋاتقان ئۈچىنچى ئوغلى سوپى سۇلتانغا ئالاھىدە نامە يېزىپ، ئۇنىڭ كىتابچىلىق ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىشنى تاپىلاپ مۇنداق دېگەن: «پەرزەنتى چەمەنزارىم: بۈزرۈكۋار سۇتۇق بۇغراخان غازى پادىشاھىم، باھادىر ئىسلام، پەزىلەتلىك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ مەقبەرە گۆرۈستانىنى تەسىر ئەيلەپ، كىتابلار يازدۇرۇپ ۋەخپى قىلىپ، نامى ئەزىزدىن سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىقبالىنى قۇزۇن ئەيلىگەيسىز.»

ئۆزىنى ئىمپېراتور ئەزەم دەپ ئاتاشقا پۈتكۈل ئاۋامغا

بۇيرۇق چۈشۈرگەن داۋگۇاڭنىڭ قەشقەردە قويغان ھاكىمى لۈكچۈنلۈك زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ كاتىپى ئابدۇرېھىم سىجىللات (نازارى)، نورۇز ئاخۇن كاتىپ قاتارلىقلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، توققۇز يۇرتتىكى ئەھلى خەتتاتلارنى ئوردىغا يىغىپ، ئوپالنىڭ دوغلات دېگەن يېرىدىكى بەش مولۇق باغقا ئۇلارنى پاراۋان تۇرمۇش بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ شائىر ئابدۇرېھىم نازارىنى باش قىلىپ «ئەخلاقى مۇھسىنىن» («گۈزەل ئەخلاق») قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدۇرۇپ، ئۇنىڭغا خەنزۇ، مانجۇ، ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ئويۇلغان تامغىسىنى بېسىپ، شەھەر ۋە سەھرالاردىكى مەدرىس، مازار، مەكتەپلەرگە «ۋەخپى ئام» دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. ھازىر بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانىنىڭ قەدىمكى كىتابلار ئارخىپ ئامبىرىدا ساقلانماقتا.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، قەشقەر شەھىرىدىكى 20 دىن ئارتۇق «مەدرىسە» نامى بىلەن تونۇلغان ئىنستىتۇتلارنىڭ ھەممىسىدە كۇتۇپخانىلار بار بولۇپ، ئۇلاردىن «تالىپ» دەپ ئاتالغان ئەينى دەۋر ستۇدېنتلىرى پايدىلىناتتى. قۇمۇل ۋەقەسىدىن كېيىن، 1932- يىلى قەشقەر ئەنجان رەستىسىدە «مىللەت كۇتۇپخانىسى»، 1938- يىلى خەلق كلۇبىدا «ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇتۇپخانىسى»، «مىنجياۋگۇەن» («ئاۋام مائارىپى سارىيى» مەنىسىدە — تەھرىر) كۇتۇپخانىسى؛ 1950 - يىلىدىن ئېتىبارەن شەھەردە «خەلق كۇتۇپخانىسى»، «دوستلۇق كۇتۇپخانىسى»، «بالىلار كۇتۇپخانىسى» قاتارلىق كۇتۇپخانىلار پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. تاشقىرى 1956- يىلىدىن باشلاپ، رەسمىي ھالدا شەھەرلىك كۇتۇپخانا قۇرۇلۇپ ھازىرغىچە خەلق ئۈچۈن خېلى ياخشى خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر شەھىرىدە پېداگو-

گىكا ئىنستىتۇتى، دارىلمۇئەللىمىن، ھەر قايسى ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر، شۇنىڭدەك زاۋۇت، كان ـ كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ھەم شەخسىيلەر يولغا قويغان ھەر خىل شەكىلدىكى كۇتۇپخانىلارمۇ ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

[قىسقا خەۋەر]

يېقىندا، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ «تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىق ھەيئىتى» يىغىن چاقىرىپ، ئالدىنقى بىر مەزگىللىك خىزمەتلەرنى يەكۈنلەپ، تەجرىبەلەرنى جارى قىلدۇردى. ساقلانغان مەسىلىلەرنى تۈزەتتى ھەمدە «تارىخىي ماتېرىياللار» تەھرىر ھەيئىتىنى قىسمەن تولۇقلىدى ۋە تەرتىپكە سالدى. «تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى نەشر قىلىشتا ئۆتكەنكىدەك تەرجىمىنى ئاساس قىلىدىغان بىر تەرەپلىمىلىك ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىقتا يازغان ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، تەھرىرلەپ چىقىرىشنى ئاساس، تەرجىمە ماتېرىياللارنى چىقىرىشنى قوشۇمچە قىلىشنى بېكىتتى. يېڭىدىن بېكىتىلگەن تەھرىر ھەيئەتلىرىنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە (ئۇيغۇرچە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) : ئابدۇرىشىت ھاجى، ئابدۇقادىر ھېيت، ئابلىمىت سابىر، جاۋشىڭخەن، سۇرۇڭچۈن، شياۋدېرۇڭ، قەمەرجان، قۇربان ئىمىن، مازىيشيەن، مۇھەممەت ئوسمان، مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى، ۋاڭشيالىڭ، ۋاڭيىلىن. ھەيئەت مۇدىرى: سۇرۇڭچۈن، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: ۋاڭشيالىڭ، ئابدۇقادىر ھېيت.

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئابدۇغىنى ھۇسەيىن

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت
كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك تارىخىي
ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى
تۈزدى

«قەشقەر گېزىتى» مەتبەئەسىدە بېسىلدى
فورماتى: 1092×787مم، 1/32، 5.75 باسما تاۋاق
تىراژى: 1000

باھاسى: 2.00